

સિક્યોરીટી ઍન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઑફ ઈન્ડિયા

કાર્યશાળા

માટે

વાચન સામગ્રી

સિક્યોરીટીઝ બજાર જાગૃતિ અભિયાન

ના આશ્રય હેઠળ

સિક્યોરીટીઝ ઍન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઑફ ઈન્ડિયા

ઈન્વેસ્ટર ઍસિસ્ટન્સ ઍન્ડ એજ્યુકેશનની ઑફિસ
“એક્સચેન્જ પ્લાઝા”, સી-૧, બ્લોક જી, ૪થે માળે,
વાંદરા-કુર્લા કોમ્પ્લેક્સ, વાંદરા (પૂર્વ), મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૧.

શિક્ષણ મારફત રોકાણકારોને સત્તાશીલ બનાવવા

રદિયો : આ માહિતી વાચક માટે વિષયની સામાન્ય સમજૂતિ રજૂ કરવા માટે સંપાદિત કરી છે અને એ સામાન્ય પ્રકારની છે. એમાંની વિગતો કાયદાઓ, પરિપત્રો, નિયમો, નિયમનો અને માર્ગદર્શનો સમજાવવા અથવા તેના અર્થઘટન માટે નથી. આ પુસ્તિકા રોકાણકારનાં શિક્ષણ-માહિતી માટે સેબી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના		
પ્રકરણ ૧	પરિચય	૧
પ્રકરણ ૨	નાણાંકીય આયોજન	૩
પ્રકરણ ૩	સિક્યોરીટી બજારમાં રોકાણનાં વિકલ્પો	૭
પ્રકરણ ૪	સિક્યોરીટીઓમાં કઈ રીતે સોદા કરવા ?	૨૩
પ્રકરણ ૫	રોકાણકારની ફરિયાદોનું નિવારણ.....	૪૩

પ્રસ્તાવના

સિક્યોરીટીઝ ઍન્ડ એક્સચેન્જ બોર્ડ ઑફ ઈન્ડિયા (સેબી)નું ધ્યેય સિક્યોરીટીઝમાં રોકાણકારોનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાનું અને સિક્યોરીટીઝ બજારના વિકાસને બઢતી આપવા અને તે બજારને નિયમિત કરવાનું છે. આ ધ્યેયોને આગળ ધપાવવા માટે, સેબી આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓ ધરાવતા અદ્યતન, કાર્યક્ષમ અને રોકાણકાર પ્રત્યે મૈત્રીપૂર્ણ બજારનું આંતરિક માળખું પૂરું પાડવા માટે વિવિધ બજાર સહભાગીઓ, રોકાણકારોનાં એસોસીએશનો અને સરકાર સાથે ગાઢ સંકલનમાં વર્ષોથી કામ કરી રહેલ છે.

સેબી દઢપાણે માને છે કે રોકાણકારો સિક્યોરીટીઝ બજારની કરોડરજતુ છે. આપણે તેઓનાં હિતની આક્રમકરીતે દેખરેખ રાખવી જ પડશે, જે તેઓના સિક્યોરીટીઝ બજારને સતત સાથ સહકાર પ્રતિ યોગદાન આપશે. ઘણા રોકાણકારો કદાચ માહિતીપ્રાપ્ત રોકાણના નિર્ણયો લેવા માટે પૂરતી નિપુણતા/જાણકારી ન પાણ ધરાવતા હોય. તેઓમાંના ઘણા વિવિધ રોકાણના વિકલ્પોની સંપૂર્ણ જોખમ-વળતર-રૂપરેખાથી વાકેફ ન પાણ હોય. કેટલાક રોકાણકારો બજારના મધ્યસ્થીઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે અને વિવિધ સિક્યોરીટીઓમાં વ્યવહાર કરતી વખતે તેઓએ જે લેવી જોઈએ તેવી સાવચેતીઓથી સંપૂર્ણ વાકેફ ન પાણ હોય. તેઓ બજારની ચંત્રાણ અને પદ્ધતિઓ તેમજ તેઓના હકો અને ફરજોથી અપરિચિત હોઈ શકે છે. તેઓનાં શિક્ષણ અને જાગૃતિ, તેથી, સિક્યોરીટીઝ બજારમાં તેઓની રૂચી પુનર્નિવિત કરવા અને જાળવી રાખવાની ચાવી ધરાવે છે.

દેશભરમાં રોકાણકારોમાં જાગૃતિ પેદા કરવા માટે, સેબીએ જંગી રાષ્ટ્રવ્યાપી રોકાણકાર જાગૃતિ કાર્યક્રમ પ્રારંભ કર્યો છે. કાર્યક્રમના ભાગ રૂપે, સેબીએ આ પુસ્તિકા સહિત વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય તૈયાર કર્યું છે, જે રોકાણકારો માટે રસપ્રદ બની રહેશે. આ પુસ્તિકા એક રોકાણકાર સિક્યોરીટીઝ બજારમાં રોકાણ કરવા વિશે જે ધરાવતા હોય તે મોટાભાગની પૂછપરછોના જવાબો આપે છે. મને ખાત્રી છે કે, આ પુસ્તિકા કોઈપણ રોકાણકારને અત્યંત ઉપયોગી થશે.

જી.એન. બાજપાઈ

અધ્યક્ષ

પરિચય

તમે, સિક્ષારીટીઓમાં એક રોકાણકાર તરીકે, સિક્ષારીટીઝ બજારના કરોડરજબુ છો. તમારા હિતનું રક્ષાણ એ અત્યંત મહત્વનું છે. અમે સમજીએ છીએ કે, જો તમે રોકાણ સંબંધી નિર્ણયો કરતી વખતે અમુક સાવચેતીઓ નહીં રાખશો, તો અમારા પ્રયાસોની અસર મર્યાદિત રહેશે. આ પુસ્તિકા બજારના મધ્યસ્થીઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે અને વિવિધ સિક્ષારીટીઓમાં વ્યવહાર કરતી વખતે તમારે જે લેવી જોઈએ તેવી સાવચેતીઓ સાથે તમને માહિતગાર કરશે. એ તમારી પાસે હોય તેવા સિક્ષારીટીઓમાં રોકાણ વિશે કેટલાક લાક્ષણિક પ્રશ્નોના ઉત્તર પણ આપશે.

મારે શા માટે રોકાણ કરવું જોઈએ ?

જો તમે તમારી નિષ્ક્રિય પૂંજ પર વળતર કમાવા, જીવનમાં કોઈ ચોક્કસ ધ્યેય સિધ્ધ કરવા માટે ચોક્કસ રકમ પેદા કરવા, અથવા અનિશ્ચિત ભાવિ માટે જોગવાઈ કરવા માગતા હો, તો તમારે રોકાણ કરવાનો વિચાર કરવો જોઈએ. તમારે પણ આ ધ્યેયોમાંનાં કોઈપણ સિધ્ધ કરવા સમર્થ બનવા માટે જાણકારી અને સંપૂર્ણ કાળજીપૂર્વક રોકાણ કરવું જોઈએ.

મારા રોકાણના વિકલ્પો કયા છે ?

પસંદ કરવા માટે તમારી પાસે વિકલ્પોનું વિશાળ વૈવિધ્ય છે. તમે મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના યુનિટો સહિત સિક્ષારીટીઓ જેવી નાણાંકીય અસ્ક્યામતોમાં રોકાણ કરી શકો છો. તમારી પસંદગી તમે જે રોકવાનું પસંદ કરો તે રકમ, તમારા રોકાણની મુદત, જોખમ માટેની તમારો અભીગમ માટેની તમારી જરૂરિયાત, તમારું રોકાણનું લક્ષ્ય અને સંકટ સમયોની બાબતમાં તમારું રક્ષાણ કરવા માટે ઉપલબ્ધ યંત્રણાઓ પર અવલંબે છે.

મારા રોકાણના ઉદ્દેશો કયા હોવા જોઈએ ?

તમારી પાસે સામાન્યરીતે ત્રણ ઉદ્દેશો હોવા જોઈએ, એટલે કે, સુરક્ષા, વળતર અને ચલ નકદ નાણાં. તમારું રોકાણ સંપૂર્ણપણે સલામત હોય, જ્યારે તે આકર્ષક વળતરો પેદા કરે અને ઉચ્ચ પ્રવાહીતા પૂરી પાડે તે તમને ગમશે. આ ત્રણે ઉદ્દેશો એકીસાથે હાંસલ કરવા મુશ્કેલ છે. લાક્ષણિકરીતે, એક ધ્યેય બીજાની સામે પ્રતિકૂળ બની રહે છે. ઉદાહરણાર્થે, જો તમને ઉચ્ચ વળતરો જોઈતાં હોય, તો તમારે કદાચ થોડું જોખમ લેવું પડે, અથવા જો તમને ઉચ્ચ પ્રવાહીતા જોઈતી હોય, તો તમારે વળતરો અંગે સમજૂતિ કરવી પડશે. જો તમારી પાસે

નિયમિત આવક હોય, તો તમે વિકાસ-અભિમુખ રોકાણ પસંદ કરી શકો છો. ઉદ્દેશ, તેથી, તમારી રૂપરેખા પર આધાર રાખે છે.

મારે રોકાણ કરતી વખતે કઈ કાળજી રાખવી જોઈએ ?

કોઈપણ રોકાણ કરતાં પહેલાં, તમારે નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે તમે :

- એ) રોકાણ સમજાવતા લેખિત દસ્તાવેજ મેળવો છો,
- બી) તેવા દસ્તાવેજ વાંચો અને સમજો છો,
- સી) રોકાણની કાયદેસરતા ચકાસો છો,
- ડી) રોકાણ સાથે સંકળાયેલા ખર્ચાઓ અને લાભો શોધી કાઢો છો,
- ઈ) રોકાણની જોખમ-વળતર રૂપરેખાનું મૂલ્યાંકન કરો છો,
- એફ) રોકાણનાં પ્રવાહીતા અને સુરક્ષા સંબંધી પાસાં જાણો છો,
- જી) તમારાં ચોક્કસ લક્ષ્યો માટે એ યોગ્ય છે કે કેમ તે નક્કી કરો છો,
- એચ) આ વિગતો ઉપલબ્ધ અન્ય રોકાણની તકો સાથે સરખાવો છો,
- આઈ) તમે જે વિચારી રહ્યા છો અથવા તમે જે અત્યાર પહેલાં કર્યા છે તે બીજાં રોકાણો સાથે તે બંધબેસતું થાય છે કે કેમ તે તપાસો છો,
- જે) જ્યારેપણ જરૂર પડે ત્યારે ફક્ત સેબી પાસે નોંધાયેલા મધ્યસ્થી મારફત જ વ્યવહાર કરો છો,
- કે) મધ્યસ્થી અને રોકાણ વિશે સર્વ ખુલાસાઓ માગો છો,
- એલ) જો કંઈપણ ખોટું થાય, તો તમારી પાસે ઉપલબ્ધ વિકલ્પો શોધો છો, અને, પછી, જો સંતોષ થાય, તો રોકાણ કરો.

આને અમે “રોકાણ માટેનાં બાર પગલાં” કહીએ છીએ. તમે આ સાવચેતીઓ અમલમાં નહીં મૂકી શકો તો તમે રોકાણની જવાબદારી ભરોસાપાત્ર અને યોગ્ય સંસ્થા જેમ કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડને, તમારી વતી રોકાણ કરવા માટે સોંપી શકો છો. પછી પાણ તમારે યોગ્ય સંસ્થા પસંદ કરવાની કાળજી રાખવી જોઈશે જે તમારી જરૂરિયાતો સમજે અને તમારા હિતમાં કામ કરે.

પ્રકરણ ૨

નાણાંકીય આયોજન

નાણાંકીય લક્ષ્યોનું વિગતવાર વર્ણન:

રોકાણો કેટલાક નાણાંકીય ઉદ્દેશો સાથે કરવામાં આવે છે. આ ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટપણે કરવી જોઈએ અને તે નાણાંના અર્થમાં માપવાયોગ્ય હોવા જોઈએ. દાખલા તરીકે, એમ કહેવું પૂરતું નથી, “હું આરામથી નિવૃત્ત થવા માગું છું.” આવો ઉદ્દેશ આ રીતે જણાવવો જોઈએ, “હું કુળાવા સાથે બંધબેસતા કરેલા વાર્ષિક રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦ અર્થવા માટેની ક્ષમતા સાથે નિવૃત્ત થવા માગું છું.”

એક રોકાણકાર, આજે બચત કરે છે આવતીકાલની કેટલીક નાણાંકીય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે. જો રોકાણકાર બચતના હેતુ વિશે સ્પષ્ટ ન હોય, તો તેના પ્રયાસો ઈચ્છિત લાભોમાં નહીં પરિણમે. તેથી, એક રોકાણકારે સૌ પ્રથમ તેની નાણાંકીય જરૂરિયાતો ઓળખવી જોઈશે. ઉદાહરણાર્થે, એક રોકાણકાર નીચેની નાણાંકીય જરૂરિયાતોમાંની એક અથવા વધુ ધરાવતો હોઈ શકે :

૧. રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ની વાર્ષિક આવક સાથે ૫૫ ની વયે નિવૃત્ત થવાની. હાલ મારી વય ૩૫ વર્ષ છે.
૨. હું ૨૦ વર્ષ પછી નિવૃત્ત થાઉં ત્યાં સુધીમાં આવાસ લોન સંપૂર્ણ ભરપાઈ કરી દેવાની.
૩. મારી પાંચ વર્ષની વયની દીકરીના કૉલેજ શિક્ષણ માટે ચૂકવણી કરવાની જેનો ખર્ચ મને ૪ વર્ષ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ જેટલો થશે.

એક રોકાણકાર માટે પ્રથમ પગલું નાણાંકીય જરૂરિયાતો સ્પષ્ટરીતે લખી નાંખવાનું છે. નાણાંકીય જરૂરિયાતો જરૂરી રકમના અને જે તારીખે જરૂર પડશે તે ભાવિ તારીખના અર્થમાં વ્યક્ત કરવી જોઈશે. ઉપરના ત્રણ દૃષ્ટાન્તોમાં, આપણે લખીશું :

દૃષ્ટાન્ત ક્રમાંક	જરૂરી રકમ	ક્યારે જોઈએ
૧	રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ વાર્ષિક	હમણાંથી ૨૦મા વર્ષથી શરૂ થતું અને કદાચ ૪૦મા વર્ષ સુધીનું દરેક વર્ષ.
૨	રૂ. ૫૦૦૦ દર મહિને	આવતાં ૨૦ વર્ષ માટે
૩	રૂ. ૧,૫૦,૦૦૦ વાર્ષિક	હમણાંથી ૧૨મા વર્ષથી શરૂ કરીને હમણાંથી ૧૬મા વર્ષ સુધી.

દરેક રોકાણકારે સમય કાઢવો જોઈએ અને શક્ય એટલી વધુ જરૂરિયાતોને આવરી લેતાં નાણાંકીય લક્ષ્યોનું એવું સ્ટેટમેન્ટ તૈયાર કરવું જોઈએ. આ પાથો છે જેના પર નાણાકીય યોજના તૈયાર કરવામાં આવશે. જે નાણાંકીય ક્ષમતા આ સર્વ ધ્યેયોને પહોંચી વળવા માટે અપૂરતી જણાય, તો તેઓને અગ્રતાક્રમ મુજબ ગોઠવવી જોઈએ.

રોકાણકારની નાણાકીય જરૂરિયાતો વચ, કારકિર્દીના માર્ગમાં તબક્કો, પરિવારનું કદ, બીજા પરિવારના સભ્યોની જરૂરિયાતો વગેરે પર આધાર રાખે છે. કેટલીક જરૂરિયાતો ચોકસાઈપૂર્વક ઓળખી શકાય છે જ્યારે બીજી ફક્ત કામચલાઉ રીતે નક્કી કરી શકાય છે. અનઅપેક્ષિત જરૂરિયાતો હોઈ શકે છે અથવા જેને માટે જોગવાઈઓ કરવાની રહે છે. કેટલીકવાર નાણાંકીય જરૂરિયાતો રોકાણકારના બદલાતા સંયોગો સાથે બદલાય છે.

નાણાંકીય યોજના તૈયાર કરવા માટે, આ ઉદ્દેશો વચ, રકમો અને સમયના માળખાંના સ્પષ્ટ અને નક્કી કરવાપાત્ર અર્થમાં જણાવવા જોઈશે. નાણાંકીય આયોજનની પ્રક્રિયા આવતીકાલની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે આજનાં નાણાંની ફાળવણીનો માત્ર એક પ્રયાસ છે. નાણાંકીય યોજના સ્થિર નથી. બદલાતા સંયોગોને ધ્યાનમાં લેવા માટે એનું વખતોવખત પુનરાવલોકન કરવું જરૂરી બને છે.

નાણાંકીય ક્ષમતાની આકરણી કરવી :

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, એક રોકાણકાર નાણાંકીય યોજનામાં જણાવેલાં નાણાંકીય લક્ષ્યો સિદ્ધ કરવા માટે આજે કેટલીક રકમ બાજુ પર મૂકે છે. હાલ કેટલી રકમ બાજુ પર મૂકી શકાય છે તેનો આધાર હાલના સંયોગો પર રહે છે. આ વ્યક્તિગત રોકાણકારની આવક, અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓ સમજવાથી સમજી શકાય છે. સરવૈયામાં રોકાણકારની અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓની યાદી કરવામાં આવે છે. સદ્દનસીબે, અસ્ક્યામતો જવાબદારીઓ કરતાં વધે છે તો આ વધારો શુદ્ધ માલ-મીલકત (શુદ્ધ મૂલ્ય) કહેવાય છે. સર્વ અસ્ક્યામતો અને જવાબદારીઓનું મૂલ્યાંકન કરેલા અર્થના ધોરણે કરવાને બદલે વર્તમાન બજાર મૂલ્ય પર કરવું જોઈએ. ઉદાહરણાર્થે, જે તમે રૂ. ૧,૦૦૦ની કિંમતે ખરીદેલો ઈક્વિટી શેર ધરાવતા હો અને હાલ તેની કિંમત રૂ. ૫,૦૦૦ હોય, તો તમારાં સરવૈયાંએ રૂ. ૫,૦૦૦ પ્રતિબિંબિત કરવા જોઈએ. તેમ છતાં, જે તમે શેર વેચો અને મૂડીગત લાભ પર વેરાઓ ચૂકવો, તો અર્થ મહત્વનો છે.

તા. ૩૧મી માર્ચ, ૨૦૦૩ના રોજ શ્રી. અ નું સરવૈયું

અસ્ક્યામતો (જમા)	જવાબદારીઓ (ઊધાર)
રોકડ ૮૦,૦૦૦	આવાસ લોનની બાકી પડતી રકમ ૬,૦૦,૦૦૦
રોકાણો ૪,૦૦,૦૦૦	કાર લોનની બાકી નીકળતી રકમ ૧,૦૦,૦૦૦
ધર ૮,૦૦,૦૦૦	શુદ્ધ મૂલ્ય ૧૧,૮૦,૦૦૦
કાર ૨,૦૦,૦૦૦	
જીવન વીમાની સરન્ડર વૈલ્યુ ૪,૦૦,૦૦૦	
કુલ ૧૮,૮૦,૦૦૦	કુલ ૧૮,૮૦,૦૦૦

એક રોકાણકારે તેનાં સાધનોની મર્યાદામાં રહેવું જોઈએ. સાધનો એટલે આવક. આ આવકમાંથી, રાખેલા મુજબના ખર્ચાઓને પહોંચી વળવામાં આવે છે. બાકીની રકમ બચતો માટે ઉપલબ્ધ છે. રોકાણકારે આવક અને ખર્ચનું સ્ટેટમેન્ટ તૈયાર કરવું જોઈએ. એને “કંશ ફ્લો સ્ટેટમેન્ટ” કહેવાય છે. આવકના સ્ત્રોતો છે પગાર, ડિવિડન્ડો, વ્યાજ, સ્વ-રોજગારીની કમાણીઓ વગેરે.

આવક ઓળખ્યા પછી, રોકાણકારે ખર્ચાઓ ઓળખવા જોઈએ. ખર્ચાઓના સમૂહમાં સામાન્યરીતે જીવનનિર્વાહના ખર્ચાઓ, અત્યારપહેલાં કબૂલવામાં આવેલી ચૂકવણીઓ અને કરવેરા.

દર વર્ષે ખર્ચાઓ ઉપર આવકનો વધારો એ બચત કરવા માટે ઉપલબ્ધ રકમ છે. રોકાણકાર તેની બચત કરવાની ક્ષમતાને આધિન તેનાં નાણાંકીય લક્ષ્યો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કંશ ફ્લો જુદી જુદી ઘટનાઓ હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવે છે. એ છે મૃત્યુ, અપંગતા અને નિવૃત્તિ.

તા. ૧.૪.૨૦૦૨ થી ૩૧.૩.૨૦૦૩ સુધીની મુદત માટે શ્રી. અ નું કંશ ફ્લો સ્ટેટમેન્ટ

	અપેક્ષિત	વૈકલ્પિક ઘટનાઓ		
		અપંગતા	મૃત્યુ	નિવૃત્તિ
આવક	ધંધાની ચોખ્ખી આવક/પગાર ૪,૦૦,૦૦૦	૦	૦	૦
	મળેલાં ડિવિડન્ડો, વ્યાજ ૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦
	અન્ય ૦	૦	૦	૦
	કુલ ૫,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦

સિક્યોરીટીઝ બજારમાં રોકાણની પસંદગીઓ

	અપેક્ષિત	વૈકલ્પિક ઘટનાઓ			
		અપંગતા	મૃત્યુ	નિવૃત્તિ	
ખર્ચ	પારિવારિક જીવન નિર્વાહના ખર્ચાઓ	૨,૦૦,૦૦૦	૨,૫૦,૦૦૦	૧,૫૦,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦
	વીમાનાં પ્રીમિયમો	૨૦,૦૦૦	૨૦,૦૦૦	૨૦,૦૦૦	૨૦,૦૦૦
	લોનના હપ્તાઓ	૩૫,૦૦૦	૩૫,૦૦૦	૩૫,૦૦૦	૩૫,૦૦૦
	પેન્શનમાં ફાળો	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦	૦	૦
	કરવેરાઓ	૧,૫૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦	૩૦,૦૦૦
	કુલ	૪,૩૫,૦૦૦	૩,૬૫,૦૦૦	૨,૩૫,૦૦૦	૨,૬૫,૦૦૦
વધારો (ઘટ)		૬૫,૦૦૦	(૨,૬૫,૦૦૦)	(૧,૩૫,૦૦૦)	(૧,૬૫,૦૦૦)

નાણાંકીય આયોજન શું છે ?

સરવૈયાંએ દર્શાવ્યું કે રોકાણકાર પાસે શું છે અને તેણે શું ચૂકવવાનું છે. કંશ ફ્લો સ્ટેટમેન્ટે દર્શાવ્યાં રોકાણો માટે ઉપલબ્ધ નાણાં. ભેગાં મળીને, આ બે સ્ટેટમેન્ટો રોકાણકારના નાણાંકીય સંયોગો અને બચતની સંભાવના દર્શાવે છે. નાણાંકીય સ્થિતિ એ તેની બચતની સંભાવના અથવા ક્ષમતા વડે રોકાણકારની શક્ય એટલી વધુ નાણાંકીય જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની પ્રક્રિયા છે. યાદી કરેલા ઉદ્દેશો સિધ્ધ કરવાના હેતુથી અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ અનેક રોકાણની પસંદગીઓમાં બચતો કરવામાં આવે છે.

ઉપલબ્ધ સર્વ રોકાણના વિકલ્પોમાં, સિક્યોરીટીઓ અત્યંત પડકારરૂપ તેમજ વળતરદાયક ગણાય છે. પરંતુ સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ માટે નોંધપાત્ર કૌશલ્ય અને નિપુણતા જરૂરી છે અને જો સિક્યોરીટીઓની પસંદગી ઉચિત ન હોય અથવા તે યોગ્ય સમયે ખરીદવામાં/ વેચવામાં ન આવે તો તેઓ ખોટનું જોખમ ધરાવે છે.

સામાન્ય ભાષામાં સિક્યોરીટીઓ તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટોનું વિશાળ વૈવિધ્ય છે. સેબીની સ્થાપના 'સિક્યોરીટીઓ'માં રોકાણકારોનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાના પ્રાથમિક ઉદ્દેશ સાથે કરવામાં આવી છે, જેની વ્યાખ્યા ધી સિક્યોરીટીઝ કોન્ટ્રાક્ટસ (રેગ્યુલેશન) ઍક્ટ, ૧૯૫૬માં આપવામાં આવી છે, જેમાં સમાવિષ્ટ છે :

- કોઈપણ સ્થાપિત કંપની અથવા બોર્ડી કોર્પોરેટમાં અથવા તેનાં શેરો, સ્કીપ્સ, સ્ટૉક્સ, બોન્ડ્ઝ, ડિબેન્યરો, ડિબેન્યર સ્ટૉક અથવા તેવાજ પ્રકારની બીજી વેચાણપાત્ર સિક્યોરીટીઓ;
- ડેરિવેટિવ - સાધિત રોકાણનાં સાધનો;
- આવી યોજનાઓમાં રોકાણકારને કોઈપણ સામૂહિક રોકાણ યોજના દ્વારા ઈસ્યૂ કરવામાં આવેલા યુનિટો અથવા કોઈપણ બીજું ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ;
- સિક્યોરીટી રસીદો;
- સરકારી સિક્યોરીટીઓ;
- સિક્યોરીટીઓ તરીકે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા જાહેર કરવામાં આવે તેવાં બીજાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટો;
- સિક્યોરીટીઓમાં હકો અથવા હિતો.

જુદી જુદી સિક્યોરીટીઓ જુદી જુદી જોખમ-વળતર રૂપરેખાઓ ધરાવે છે. સામાન્યરીતે, ઉચ્ચતર જોખમો ઉચ્ચતર વળતરો અને ન્યુનતમ વળતરો ધરાવે છે. જોખમો, ધિરાણના જોખમ, (સામો પક્ષ તેની પાસે પ્રામાણિકતા ન હોવાને કારણે ચૂકવણીમાં ચૂક કરી શકે છે), વળતરનું જોખમ (રોકાણમાંથી વળતર અનેક નૈમિત્તિક પરિબળો પર અવલંબી શકે છે) અને નક્કી નાણાં જોખમ (સિક્યોરીટીને રોકડમાં રૂપાંતરિત કરવાનું મુશ્કેલ હોઈ શકે છે)નું સ્વરૂપ ધરાવે છે.

રોકાણકારના જોખમની રૂપરેખા :

પ્રકરણ ૧માં, અમે જણાવ્યું કે નાણાંકીય આયોજન એક પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા બચતોને જણાવેલાં નાણાંકીય લક્ષ્યો સિદ્ધ કરવા માટે અમુકરીતે વાળવામાં આવે છે. ઉપલબ્ધ બચતો વડે સર્વ નાણાંકીય લક્ષ્યોને પહોંચી વળવાનું હંમેશા શક્ય નથી. જો બચતો મર્યાદિત હોય અને જરૂરિયાતો નોંધપાત્ર હોય, તો બચતોનું રોકાણ એવાં સાધનોમાં કરવું જોઈએ જે ઉચ્ચ વળતરો પ્રસ્તુત કરે. પરંતુ સામાન્યરીતે, ઉચ્ચ વળતરનો અર્થ ઉચ્ચ જોખમ એવો પણ થાય છે. બધાએ રોકાણકારો ઉચ્ચ જોખમો ખેડવાની હાલતમાં નથી હોતા.

ઉપર ચર્ચા કર્યા પ્રમાણે, એવી રોકાણની તકો છે જેમાં જોખમ ઉંચું હોય છે અને એવી રોકાણની તકો છે જેમાં જોખમ ઓછું હોય છે. દરેકને અસ્ક્યામત વર્ગ કહેવાય છે. એક રોકાણકાર તેના સંયોગો પર આધાર રાખીને એક અથવા વધુ અસ્ક્યામત વર્ગોમાં તેની બચતો ફાળવે છે. આ નિર્ણય અસ્ક્યામત ફાળવણી નિર્ણય કહેવાય છે. અસ્ક્યામત ફાળવણીનો સાર એ હકીકતમાં રહેલો છે કે, સમય જતાં, એ પોર્ટફોલિયોના વળતરના ૯૦% સુધી નક્કી કરી શકે છે.

એક રોકાણકાર કેટલું જોખમ લઈ શકે તેનો આધાર તેના નાણાંકીય સંયોગો અને માનસિકતા પર રહે છે. દરેક રોકાણકારે તેની પોતાની અજોડ જોખમ સંબંધી રૂપરેખા અચૂક જાણવી જોઈએ અને પછી રોકાણ સંબંધી નિર્ણયો લેવા જોઈએ.

- તમે કયા પ્રકારના રોકાણકાર છો ?
- શું તમે ઉચ્ચ જોખમો લેવા તૈયાર છો ?
- તમે જોખમો લેવાની વિરૂધ્ધ છો ?

એવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ છે જેના દ્વારા તમે તમારી જોખમ સંબંધી રૂપરેખા સમજી શકો છો. દાખલા તરીકે, નીચેનાં પ્રશ્ન સમૂહના જવાબો આપવાથી તમને તમારી રોકાણ સંબંધી રૂપરેખા વિશે કલ્પના આવી શકશે :

તમારી વય છે

- ૨૫-૩૫ વચ્ચે
- ૩૫-૫૦ વચ્ચે
- ૫૦-૬૫ વચ્ચે
- ૬૫ કરતાં વધુ

તમારી સ્થિતિનું શ્રેષ્ઠ વર્ણન નીચેની બાબતો પરથી થઈ શકે છે

- તમે સ્વાવલંબી છો અને કોઈનો નિભાવ કરતા નથી
- તમારા આશ્રિત (આશ્રિતો) છે
- નિવૃત્તિની લગોલગ છો
- નિવૃત્ત છો

નીચેની જરૂરિયાતોમાંથી કેટલીની સંભાળ લેવામાં આવી છે ? (પૂરેપૂરી, આંશિક, જરાયે નહીં)

- વીમો
- નિવૃત્તિ
- બાળકોનું શિક્ષણ
- આવાસ

તમારા વર્તમાન ખર્ચાઓના કેટલા હિસ્સા માટે રોકાણોમાંથી નાણાં મળે છે ?

- કોઈ નહીં
- ૧૫% સુધી
- ૧૫ અને ૩૦% વચ્ચે
- ૩૦ અને ૫૦% વચ્ચે
- ૫૦% કરતાં વધુ

ભવિષ્યમાં તમારી કમાણીઓ હશે

- કુગાવા કરતાં ઘણી વધુ
- કુગાવા કરતાં થોડીક વધુ
- કુગાવા સાથે ગતિ જાળવતી
- કુગાવા સાથે ગતિ નહીં જાળવતી

જ્યારે તમે ખરીદેલા શરના ભાવ ખૂબ નીચા જાય ત્યાર તમે

- તમારું રોકાણ વેચી નાંખશો
- તમારા રોકાણનો અમુક ભાગ વેચશો
- કંઈપણ કરશો નહીં
- એજ રોકાણની વધુ ખરીદી કરશો

મૂળભૂતરીતે જોખમની રૂપરેખા ઉપર આધારિત ત્રણ અસ્કયામત વર્ગો છે. એ છે ઈકિવટી, ઋણ અને રોકડ. ઈકિવટી જોખમભરી છે, ઋણ ઓછું જોખમ ધરાવે છે અને રોકડ એથીયે ઓછું જોખમ ધરાવે છે. દરેક અસ્કયામત વર્ગની અંદર, રોકાણકારે રોકાણ માટે ચોક્કસ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ પસંદ કરવાનાં રહે છે.

નાણાંકીય પરિસ્થિતી અને રોકાણકારની રૂપરેખા રોકાણકાર માટે રોકાણનાં સાધનો સૂચવે છે. નાણાંકીય ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સથી મળતાં પ્રવાહીતા, સલામતી અને વળતરોના બદલાતાં રહે છે. રોકાણ સંબંધી નિર્ણય લેવામાં રહેલો પડકાર પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સનું યોગ્ય સંયોજન પસંદ કરવામાં છે.

પ્રત્યેક રોકાણ વિકલ્પ થોડાક લાભો અને થોડીક મર્યાદાઓ ધરાવે છે. ઉદાહરણાર્થે, જ્યારે બેન્કનાં સેવિંગ્ઝ એકાઉન્ટમાં તમે જ્યારે ઈચ્છો ત્યારે ઉપાડ કરી શકો, ત્યારે પબ્લિક પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં રોકાણ ઉપાડવું મુશ્કેલ રહેશે.

જોખમો સામાન્યરીતે વળતરોની સંભાવના સાથે પરસ્પર સંબંધિત છે. દાખલા તરીકે, ઈકિવટી શરોમાં વળતરો ઉંચાં હોઈ શકે છે, પરંતુ સંકળાયેલાં જોખમો પણ સરખામણીમાં બીજા વિકલ્પો કરતાં વધુ ઉંચાં હોય છે. જોખમોનું વ્યવસ્થાગત અને અ-વ્યવસ્થાગત એવું વર્ગીકરણ કરી શકાય છે.

અ-વ્યવસ્થાગત જોખમો એ છે જેમને રોકાણકારના પોર્ટફોલિયોના વૈવિધ્યીકરણ દ્વારા નીમ્નસ્તરે રાખી શકાય છે. ઉદાહરણાર્થે, ફક્ત સ્ટીલ કંપનીઓના શરોમાં રોકાણ કરવાને બદલે, રોકાણકાર ફાર્માસ્યૂટિકલ્સ તથા સોફ્ટવેર જેવાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોકાણ કરી શકે છે. આ પરિસ્થિતિમાં, જે સ્ટીલ ક્ષેત્ર નબળી કામગીરી નોંધાવે તો પણ તમારા પોર્ટફોલિયોને ભયાનક અસર પહોંચશે નહીં. પદ્ધતિસરનાં જોખમો એ છે જેમને પોર્ટફોલિયોના વૈવિધ્યીકરણ મારફત નીમ્નસ્તરે લાવી શકાય નહીં. દાખલા તરીકે, એક કોરિયન રોકાણકાર, તેના પોર્ટફોલિયોના વૈવિધ્યીકરણની વ્યૂહરચના મારફત દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં ચલણની કટોકટીને કારણે તેની ખોટ નીમ્નસ્તરે રાખવાનું અથવા નાબુદ કરવાનું કામ સંભવતઃ કરી શકે નહીં.

રોકાણકારનું ચારિત્ર પણ મહત્વનું છે. કેટલાક રોકાણકારો પાસે તેઓના રોકાણના પોર્ટફોલિયોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માટે સમય અને જાણકારી હોય છે - આમને 'સક્રિય રોકાણકારો' તરીકે ઓળખી શકાય. બીજાઓ સમય અથવા જાણકારી અથવા રૂચિના અભાવે નિયમિતરીતે તેઓનાં રોકાણો પર ધ્યાન રાખવાનો ઈરાદો ધરાવતા નથી, અને તેમનાં ભંડોળો રોકવા માટે ખાસ કરીને વધુ સલામત સાધનોની શોધમાં હોય છે.

રોકાણના વિકલ્પો :

ઉપલબ્ધ વિવિધ વિકલ્પો નીચેના ફકરાઓમાં વર્ણવેલા છે અને નીચેનાં જેવાં ધોરણો પર સામાન્યરીતે મૂલ્યાંકિત કર્યા છે

- પ્રવાહીતા
- સલામતી
- વળતરો
- કર બચતો
- રોકાણની વ્યવસ્થા માટે જરૂરી સક્રિય સંડોવણી
- રોકી શકાય તેવી લઘુત્તમ રકમ

વિકલ્પોનો સંક્ષિપ્ત કોઠો આ પ્રકરણના અંતભાગે પૂરો પાડવામાં આવ્યો છે.

ઈકિવટી શરો - પ્રાયમરી બજાર

પ્રાયમરી બજાર એ નવી કંપનીઓ તેમજ હાલની કંપનીઓ દ્વારા શરોના નવા ઈસ્યૂઓનાં સંદર્ભમાં છે. શરો ઉપરાંત, પ્રાયમરી બજારમાં ઈસ્યૂ કરવામાં આવતાં બીજાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ છે ડિબેન્ચરો, કન્વર્ટિબલ ડિબેન્ચરો, વૉરન્ટો જેવા સંલગ્ન વિકલ્પો ધરાવતા શરો વગેરે.

ઈકિવટી શરો - સેકન્ડરી બજાર

સેકન્ડરી બજાર એવાં શરો બજારોનો નિર્દેશ કરે છે જ્યાં એક રોકાણકાર એવા શરો ખરીદી (અથવા વેચી) શકે છે, જે તેમના પર નોંધાયેલા હોય. ભારતની શરો બજાર પર ઈકિવટી શરોનું પ્રભુત્વ છે. તાજેતરના ભૂતકાળમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો, ખાસ કરીને કૉમ્પ્યુટરીકરણ, ઑનલાઈન સોદા, ડીમટિરિયલાઈઝેશન (અભૌતિકીકરણ) અને ડિપોઝિટરીના સહભાગના પરિણામે, રોકાણકારો હવે ઘણી વધુ પારદર્શક અને કાર્યક્ષમ સેકન્ડરી બજારો સાથે વ્યવહાર કરે છે.

ઈકિવટી શરો બે રીતે વળતરો ઉપજાવે છે; એક, સામાન્યરીતે વર્ષને અંતે (અને કેટલીકવાર વર્ષ દરમિયાન) કંપની દ્વારા જાહેર કરાયેલાં ડિવિડન્ડો અને, બીજી, ઈકિવટી શરોના વેચાણ પર મૂડીગત લાભો.

ઈકિવટી શરોમાં રોકાણની પ્રવાહીતા શરોના સોદાના કદો ઉપર અવલંબે છે. જે શરોનો સક્રિયપણે સોદો કરવામાં આવે, તો એક રોકાણકાર સહેલાઈથી શરો વેચી શકે છે અને વેચાણની આવકો મેળવી શકે છે. તેમ છતાં, જે શરોનો સોદો ન કરવામાં આવે, (અથવા

યાદી પરથી કાઢી નાંખવામાં આવે), તો પ્રવાહીતા અવરોધાય છે. ટેકનિકની દૃષ્ટિએ, ડિમટિરિયલાઈઝ્ડ (અભૌતિકીકૃત) સિક્યોરીટીઓની પદ્ધતિમાં એક-એક શૉર પણ ખરીદવાનું શક્ય છે અને રોકાણની રકમ ઓછી રાખવા માટે ૫૦ થી ૧૦૦ શૉરોના નાના લોટ્સમાં પણ ખરીદવાનું શક્ય છે.

ઈક્વિટી શૉરો મુખ્યત્વે અસ્થિર ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ છે. જે રોકાણકાર જોખમની વિરૂધ્ધ ન હોય તેને માટે ઈક્વિટી શૉર એક યોગ્ય રોકાણનું સાધન છે. આવા રોકાણકાર ઉચ્ચતર વળતરો પેદા કરવા માટે જોખમો લેવા તૈયાર હોય છે. એકંદરે ગણતરીના સ્તરોએ ઈક્વિટી શૉરોમાંથી વળતરો લાંબે ગાળે મોટા ભાગનાં બીજાં સાધનો કરતાં ઐતિહાસિકરીતે વધુ ઉંચાં હોય છે. તેમ છતાં, વ્યક્તિગત રોકાણકારો તેઓ જેમાં રોકાણ કરે તે કંપનીઓના શૉરો પર આધારિત મેળવી અથવા ગુમાવી શકે છે. એક રોકાણકારે કંપનીઓ અને તેમની કામગીરીથી વાકેફ હોવું જરૂરી છે. રોકાણની કામગીરીની ખબર રાખવા માટે કંપનીની કામગીરી પર નિકટથી નજર રાખવી જોઈએ. એક રોકાણકારને ઈક્વિટી રોકાણોની વ્યવસ્થા કરવા માટે નાણાં વ્યવહારોનું અને બજારની પદ્ધતિઓનું થોડુંક મૂળભૂત જ્ઞાન પણ હોવું જોઈએ. ઈક્વિટી બજારમાંના પ્રવાહો ઈક્વિટીની ભાવ-સૂચિઓની હેરફેર અને સોદાની પ્રવૃત્તિના પ્રમાણમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ :

ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એવાં કરારો છે જ્યાં એક પક્ષ ધીરનાર (રોકાણકાર) અને બીજો પક્ષ ઉછીના લેનાર (ઈસ્યૂ કરનાર) છે. ઋણ કરાર વ્યાજનો દર, વ્યાજની ચૂકવણીનો સમય, મુદ્દલની પુનઃચૂકવણી વગેરે જણાવે છે. ભારતમાં, કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો તથા પીએસયુઝ દ્વારા ઈસ્યૂ કરવામાં આવતાં ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટની રજુઆત કરવા માટે શબ્દ “બૉન્ડ” વાપરવામાં આવે છે. શબ્દ “ડિબેન્ચર” ખાનગી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર તરફથી ઋણ ઈસ્યૂઓના અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટનાં મુખ્ય પાસાં છે :

- પાકવાની મુદત
- ફૂપન
- મુદ્દલ

પાકવાની મુદત જે તારીખે મુદ્દલ પુનઃ ચૂકવવામાં આવશે તે તારીખનો ઉલ્લેખ કરે છે. ફૂપન એ જે દરે અંકિત મૂલ્યના સંદર્ભમાં વ્યાજ ગણવામાં આવે છે તે દર છે. દાખલા તરીકે, ૧૦% ૨૦૧૦ બૉન્ડ ડા. ૧૦૦ના અંકિત મૂલ્ય, વાર્ષિક ૧૦%ના ફૂપન દર, અને વર્ષ ૨૦૧૦ માં અંકિત મૂલ્યની પુનઃ ચૂકવણીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

ફૂપન દર સમગ્ર મુદત માટે નિશ્ચિત હોઈ શકે છે અથવા બેન્યમાર્ક દર પર આધારિત હોઈ શકે છે. પાછલા કિસ્સામાં, જેમ બેન્યમાર્ક દર બદલાય છે તેમ ફૂપન દર બદલાય છે. આ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ફ્લોટિંગ રેટ ડેટ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ કહેવાય છે.

એવાં ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ પણ છે જે પાકવાની તારીખ કરતાં પહેલાં મુદ્દલ મુક્ત કરવા માટેના વિકલ્પો સાથે આવે છે. જો વિકલ્પ ઈસ્યૂ કરનાર પાસે હોય, તો એ બૉન્ડ છે જે કૉલ કરવાપાત્ર છે. જો મુક્ત કરવાનો વિકલ્પ રોકાણકાર પાસે હોય, તો એ મૂકવાપાત્ર છે.

ભારતમાં ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સના ઘણા જુદા જુદા પ્રકારો છે. એ છે :

- પીએસયુ બૉન્ડ્ઝ
- સરકારી સિક્યોરીટીઓ
- ટ્રેઝરી બિલો
- રાજ્યની લોનો
- કૉર્પોરેટ ડિબેન્ચરો
- નાણાંકીય સંસ્થાઓ તરફથી લોનો
- કમર્શિયલ પેપર્સ
- ડિપોઝિટોના સર્ટિફિકેટો

ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ માટે સેકન્ડરી બજારની પ્રવૃત્તિ શૉરબજારના ઋણ વિભાગમાં થાય છે. ઋણ બજારમાંના પ્રવાહો ઋણ ભાવાંકોમાં અને ટર્નઓવર સંબંધી માહિતીમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતમાં, ઋણ બજારની પ્રવૃત્તિમાં બૉન્ડો અને સંસ્થાઓનું વર્ચસ્વ છે.

બૉન્ડ્ઝ અને ડિબેન્ચર્સ :

બૉન્ડ એ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ખરીદનાર દ્વારા તે ઈસ્યૂ કરનારને આપવામાં આવેલી લોન છે. બૉન્ડ્ઝ કંપનીઓ, નાણાંકીય સંસ્થાઓ અથવા સરકાર દ્વારા ઈસ્યૂ કરી શકાય છે. જેમ અને જ્યારે લાગુ પડવાપાત્ર હોય તેમ અને ત્યારે નિયત કરેલ વ્યાજની ચૂકવણીઓ ઉપરાંત અને તેના વધારામાં, બૉન્ડધારક નિયત કરેલી પાકવાની તારીખે ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટનું સમમૂલ્ય મેળવવા માટે હકદાર છે. બૉન્ડ્ઝનું સામાન્યરીતે (એ) ટેક્સ-સેવિંગ બૉન્ડ્ઝ અને (બી) રેગ્યુલર ઈન્કમ બૉન્ડ્ઝમાં વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. ટેક્સ-સેવિંગ બૉન્ડ્ઝ રોકાણની નિયત કરેલી રકમ સુધી કર મુક્તિ પ્રસ્તુત કરે છે, ઉદાહરણો છે :

એ) આઈસીઆઈસીઆઈ ઈન્ફાસ્ટ્રક્ચર બૉન્ડ્ઝ આવકવેરા ધારો, ૧૯૬૧ ની કલમ ૮૮ હેઠળ

બી) નાબાર્ડ/એનએચએઆઈ/આરઈસી બૉન્ડ્ઝ આવકવેરા ધારો, ૧૯૬૧ની કલમ ૫૪ઈસી હેઠળ

સી) આરબીઆઈ ટેક્સ રિલીફ બૉન્ડ્ઝ.

રેગ્યુલર ઈન્કમ બૉન્ડ્ઝ, નામ સૂચવે છે તેમ, નિયમિત, પૂર્વ-નિર્ણિત ગાળાઓએ આવકનો સ્થિર સ્ત્રોત પૂરો પાડવા માટે છે.

કંપનીઓ દ્વારા ઈસ્યૂ કરવામાં આવેલાં આવાં જ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ ડિબેન્યરો કહેવાય છે. સામાન્યરીતે, બૉન્ડ્ઝમાં રોકાણ, મુડી વૃદ્ધિનાં ઉદ્દેશથી નથી કરવામાં આવતું. કેટલીકવાર, એક રોકાણકાર વ્યાજના દરોમાં ઘટાડો થવાની તરત પહેલાં વધુ ઓછા ભાવે બૉન્ડ્ઝ ખરીદે છે અને વ્યાજના દરોમાં પછીનો ઘટાડો બૉન્ડના ભાવ વધવામાં પરિણમે છે, આમ મૂડી વૃદ્ધિ સુગમ બને છે.

બૉન્ડ્ઝ નિયમિત આવકના હેતુઓ માટે અનુકૂળ છે. બૉન્ડના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખીને, એક રોકાણકાર, માસિક-આવકવાળા બૉન્ડ્ઝની બાબતમાં હોય છે તેમ, વ્યાજ અર્ધ-વાર્ષિક અથવા માસિક પણ મેળવી શકે છે. જોખમ ભોગવવાની વ્યક્તિની ક્ષમતા પર આધાર રાખીને, તે ટોચ-ક્રમાંક ધરાવતાં ઉદ્યોગગૃહો દ્વારા ઈસ્યૂ કરાયેલા અથવા નીચાં ધિરાણ ક્રમાંકનો ધરાવતી કંપનીઓના બૉન્ડ્ઝની પસંદગી કરી શકે છે. સામાન્યરીતે ટોચનો ક્રમાંક ધરાવતાં ઉદ્યોગગૃહો નીચાં ધિરાણ ક્રમાંકનો ધરાવતી કંપનીઓની તુલનામાં બૉન્ડ્ઝ પર ઓછું વ્યાજ ઓફર કરે છે.

કંપની ડિબેન્યરો

ડિબેન્યરો ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ છે. કંપનીઓ ડિબેન્યરધારકો પાસે નાણાં ઉછીના લે છે અને સામાન્યરીતે તેવા રોકાણકારોને વ્યાજનો નિશ્ચિત દર ઓફર કરે છે. મોટા ભાગનાં ડિબેન્યરો નિયત મુદત પછી મુક્ત કરવામાં આવે છે. ઈસ્યૂની શરતો પર આધારિત, મુદત ટૂંકી (૧૮ મહિના કરતાં ઓછી) અથવા લાંબી હોઈ શકે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં, કંપનીઓ મુદત પાક્યે પ્રીમિયમ પણ ચૂકવે છે.

રોકાણકારો કંપનીઓ દ્વારા ડિબેન્યરોના જાહેર ઈસ્યૂમાં ભરણું કરી શકે છે અથવા સેકન્ડરી બજારમાંથી ડિબેન્યરો ખરીદી શકે છે. આ સિક્યોરીટીઓમાંથી નિશ્ચિત વળતરોને ધ્યાનમાં લેતાં, શરોની તુલનામાં ડિબેન્યરોના ભાવો સામાન્યરીતે ઘણા ઓછા અસ્થિર હોય છે. રોકાણકારો વ્યાજ અને મૂડીગત લાભ કમાય છે (ખરીદ કિંમત અને વેચાણ કિંમત વચ્ચેનો તફાવત અથવા જે મુક્તિ સુધી ધરાવવામાં આવે, તો ખરીદ કિંમત અને મુક્તિ સમયની કિંમત વચ્ચેનો તફાવત).

ડિબેન્યરો પરની ઉપજ અંકિત મૂલ્ય અને બજાર મૂલ્ય વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ પર આધાર રાખીને વ્યાજના નિયત કરેલા દર કરતાં વધુ અથવા ઓછી હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, ધારો કે ૧૫% વ્યાજ ધરાવતું રૂ. ૧૦૦નું ડિબેન્યર રૂ. ૯૦માં ખરીદવામાં આવે. ચૂકવવામાં આવેલો ભાવ રૂ. ૯૦ છે, જ્યારે કમાયેલું વ્યાજ રૂ. ૧૫ છે. આ ૧૬.૬૭%ની ઉપજમાં પરિણમશે.

ઉપરના દાખલામાં, રોકાણકાર જે મુદત પાકતાં સુધી ડિબેન્યરો ધરાવી રાખે, તો કંપની પાસેથી રૂ. ૧૦૦ (અંકિત મૂલ્ય) પાછા મેળવશે. તેથી, ૧૬.૬૭%ની વ્યાજની ઉપજ ઉપરાંત, તે મૂડીગત લાભની રૂએ રૂ. ૧૦ પણ મેળવશે. જ્યારે આ મૂડીગત લાભને ઉપજ ગણવા માટે પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે, ત્યારે એને યિલ્ડ ટુ મેચ્યોરીટી (વાયટીએમ) કહેવાય છે. વાયટીએમ ગણવા માટેનું વિગતવાર દષ્ટાન્ત આ પ્રકરણની પુરવણીમાં પૂરું પાડેલું છે.

અત્યારસુધી આ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સમાં રસનો અભાવ ધ્યાનમાં લેતાં ભારતીય બજારોમાં ડિબેન્યરોમાં પ્રવાહીતા દુભાગ્યવશાત્ ઓછી છે. ઘણાં થોડાં ડિબેન્યરોમાં શરૂ બજારોમાં સક્રિય સોદા કરવામાં આવે છે.

મોટા ભાગના ઋણ ઈસ્યૂઓને કેડિટ રેટિંગ એજન્સીઓ દ્વારા ક્રમાંકન આપવાની જરૂર પડે છે. ક્રમાંકન ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટની ગુણવત્તાનો નિર્દેશ કરે છે. કેડિટ રેટિંગનો નિર્દેશ હેઠળ આપવામાં આવ્યો છે.

કેડિટ રેટિંગની સંજ્ઞાઓ અને તેમનો અર્થ*	
ઉચ્ચ રોકાણના ક્રમાંક	
એએએ	ઉચ્ચતમ સુરક્ષા
એએ	ઉચ્ચ સુરક્ષા
રોકાણના ક્રમાંક	
એ	પૂરતી સુરક્ષા
બીબીબી	મધ્યમ સુરક્ષા
સ્પેક્યુલેટીવ ક્રમાંક	
બીબી	અપૂરતી સુરક્ષા
બી	ઉચ્ચ જોખમ
સી	નોંધપાત્ર જોખમ
ડી	નિષ્ફળતા

જુદી જુદી એજન્સીઓ ઉપર આપી છે, તેના કરતાં જુદી સંજ્ઞાઓ ધરાવતી હોઈ શકે છે.

ઉચ્ચ ગુણવત્તાનાં ડિબેન્યરોમાંથી વળતરો એકધારાં હોય છે અને વાયટીએમ પર આધારિત અગાઉથી નક્કી કરી શકાય છે. જો કંપની તેની ચૂકવણીની જવાબદારીઓમાં અવ્યવસ્થિત હોય તો જ આ વળતરોમાં ફેરફાર થશે. એક રોકાણકારે કંપનીઓ જે ખરાબ કામગીરી બજાવતી હોય અને તેની વ્યાજ અથવા પુનઃ ચૂકવણીની જવાબદારીઓ પાર પાડવામાં નિષ્ફળ નીવડે તેમની કામગીરીની મૂળભૂત જાણકારી રાખવાની હદ સુધી હોય તે સિવાય રોકાણની વ્યવસ્થામાં સક્રિયપણે સંડોવાવાની જરૂર નથી.

ડિબેન્યરના ભાવો આ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સનાં અંકિત મૂલ્ય પર અવલંબે છે. અત્યંત સામાન્ય અંકિત મૂલ્ય છે રૂ. ૧૦૦. તેથી, રૂ. ૧૦,૦૦૦ જેટલી નાની રકમો પણ ડિબેન્યરોમાં રોકી શકાય છે.

જાહેર ક્ષેત્ર તથા નાણાંકીય સંસ્થાઓના બૉન્ડ્ઝ

જાહેર ક્ષેત્રના ઉપક્રમો તેમજ વિકાસલક્ષી નાણાંકીય સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ બૉન્ડ્ઝ બહાર પાડવામાં આવે છે. મોટા ભાગના બૉન્ડ્ઝ આકર્ષક યોજનાઓ જેવી કે માસિક વ્યાજ, ત્રિમાસિક વ્યાજ, વિવિધ મુક્તિના વિકલ્પો, ડીપ ડિસ્કાઉન્ટ બૉન્ડ વિકલ્પો વગેરે પ્રસ્તુત કરે છે.

ડીપ ડિસ્કાઉન્ટ બૉન્ડ એ લાંબી મુદતનો બૉન્ડ છે જ્યાં રોકેલી શરૂઆતની રકમ, મૂળ રકમ પર એકઠા થયેલા વ્યાજ પર આધારિત વધવાનું ચાલુ રાખે છે. દાખલા તરીકે, આજે કરેલું રૂ. ૨,૮૦૦નું રોકાણ ૩૦ વર્ષ પછી રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ ઉપજવી શકે છે.

બૉન્ડના ભાવો આ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સના અંકિત મૂલ્ય પર અવલંબે છે. અત્યંત સામાન્ય અંકિત મૂલ્ય છે રૂ. ૧૦૦. લઘુતમ રકમો સામાન્ય રીતે રૂ. ૫૦૦૦ની આસપાસ હોય છે. એક રોકાણકારે રોકાણની વ્યવસ્થામાં સક્રિયપણે સંડોવાવાની જરૂર નથી.

આરબીઆઈ ટૅક્સ ફ્રી બૉન્ડ્ઝ

આરબીઆઈ ટૅક્સ ફ્રી બૉન્ડ્ઝ, કર-મુક્તિની સુવિધા પ્રસ્તુત કરતા આરબીઆઈ દ્વારા ઈસ્યુ કરાયેલા ખાસ બૉન્ડ્ઝ છે. આવા બૉન્ડ્ઝમાં વ્યાજનો દર સામાન્યરીતે નિયમિત બૉન્ડ્ઝ કરતાં ઓછો (૮.૫%ની આસપાસ) હોય છે અને તેથી તે ફક્ત ઉચ્ચ કરદાતાઓનેજ આકર્ષશે. આ બૉન્ડ્ઝ લાંબી મુદતનાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ હોવાનું વલણ ધરાવે છે.

આરબીઆઈ ટૅક્સ ફ્રી બૉન્ડ્ઝ ઘણા સલામત છે કેમકે તેઓ કંપનીની કેન્દ્રીય બૅન્ક તરફથી આવે છે. બૉન્ડ્ઝમાંથી વળતરો એકધારાં હોય છે અને વાયટીએમ પર આધારિત અગાઉથી

સ્પષ્ટરીતે નક્કી કરી શકાય છે. મૂળ ભરણું કરનાર માટે ૮.૫% કર મુક્ત વળતર, ૩૦%નો ઉચ્ચતમ કરનો દર ધારતાં, ૧૨% ઉપરાંત કર-પૂર્વેના વળતરમાં પરિણમશે.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓ

મ્યુચ્યુઅલ ફંડો એવી અસ્તિત્વ ધરાવતી યોજનાઓ છે જે નાના રોકાણકારો પાસેથી ભંડોળો એકઠાં કરે છે, આ ભંડોળોને એકત્ર કરે છે અને તેમનું વિવિધ ઈકવિટી અને ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સમાં (અથવા નાણાં બજારનાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અને સરકારી સિક્યોરીટીઓમાં પણ) રોકાણ કરે છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડો કાર્યક્ષમ નાણાંવિષયક વ્યાવસાયિકોને નોકરીમાં રાખે છે જેઓ બજારોનું અસરકારક સંશોધન કરે છે, જે એક વ્યક્તિગત રોકાણકાર કદાચ સફળતાપૂર્વક ન પણ કરી શકે. વધુમાં, આ ફંડોને તેઓના મોટા ભંડોળ પાયાને ધ્યાનમાં લઈ કંપનીની મેનેજમેન્ટ દ્વારા ગંભીરતાપૂર્વક લેવામાં આવે છે.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓ ખુલ્લી મુદતની અથવા બાંધી મુદતની હોઈ શકે છે. ખુલ્લી મુદતની યોજનાઓ નિશ્ચિત પાકવાનો સમય ધરાવતી હોતી નથી. રોકાણકારો નેટ અસેટ વૅલ્યુ (એનએવી) વત્તા ઓછા બોન્ડે (લોડ), જે ફંડ દ્વારા ખરીદી અથવા વેચાણના તબક્કે લાગુ પાડવામાં આવે, તેના દ્વારા નક્કી કરાયેલા ભાવોએ ફંડની પોતાની પાસેથી/ફંડને પોતાને આવી યોજનાઓના યુનિટો ખરીદી/વેચી શકે છે. ખુલ્લી મુદતનાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડોમાં પ્રવાહીતા ઘણી ઉચી હોય છે. બાંધી મુદતનાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની બાબતમાં પ્રવાહીતાનો આધાર શૉરબજાર જ્યાં યુનિટો નોંધાયેલા હોય તેમાં ખરીદનારાઓ અને વેચનારાઓની ઉપલબ્ધતા પર રહે છે. આમ, પ્રવાહીતા યાદી પર મુકાયેલા શૉરોના જેવી જ હોય છે.

બાંધી મુદતની યોજનાઓ શૉર બજારો પર નોંધાવી શકાય છે અને નોંધાયેલા ભાવોએ તેમના સોદા કરી શકાય છે. જો તે નોંધાયેલી ન હોય, તો મ્યુચ્યુઅલ ફંડો દ્વારા નિયમિત પુનઃખરીદીની સુવિધા પુરી પાડવામાં આવશે. આ ભાવો રોકાણકારની સમજણ, માગ અને પુરવઠાની પરિસ્થિતિઓ વગેરેને કારણે એનએવી પરથી નોંધપાત્રરીતે વત્તાઓછા થઈ શકે છે. ભારતીય માહિતી જણાવે છે કે નોંધાયેલા ભાવો સામાન્યરીતે એનએવી કરતાં ઘણા ઓછા હોય છે.

એનએવી મ્યુચ્યુઅલ ફંડ ઉદ્યોગમાં એક સામાન્ય અભિવ્યક્તિ છે અને તે નેટ અસેટ વૅલ્યુ સૂચવે છે. યુનિટ દીઠ એનએવી નીચેનાની બરાબર છે :

યોજનાની અસ્કયામતોનું બજાર મૂલ્ય ઓછા જવાબદારીઓ

ભાગ્ય

બાકી નીકળતા યુનિટોની સંખ્યા

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓ એવા ઉદ્દેશો સાથે બહાર પાડવામાં આવે છે જે તેઓની રોકાણની પદ્ધતિ નક્કી કરે છે. એક વૃદ્ધિઅભિમુખ યોજના મુખ્યત્વે ઈક્વિટીઓમાં રોકાણ કરશે અને તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે મૂડી વૃદ્ધિની અપેક્ષા રાખશે. એક ઋણ-અભિમુખ યોજના મુખ્યત્વે ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સમાં રોકાણ કરશે અને તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ તરીકે નિયમિત આવકની અપેક્ષા રાખશે. એક સમતોલ યોજના ઈક્વિટીમાં આંશિક રોકાણ કરશે અને બાકીનું ઋણમાં અને વૃદ્ધિ તથા આવકના ઉદ્દેશો સમતોલ રાખશે. કર બચાવનારી યોજનાઓ રોકાણકારોને કર સામે રક્ષણ પૂરું પાડવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

હમણાં હમણાં, મ્યુચ્યુઅલ ફંડો નાવીન્યપૂર્ણ યોજનાઓ બહાર પાડે છે જેવી કે ઈન્ડેક્સ ફંડ્ઝ, વિશેષ સેક્ટર ફંડ્ઝ, મની માર્કેટ ફંડ્ઝ, ગિલ્ટ ફંડ્ઝ વગેરે. ઈન્ડેક્સ ફંડ્ઝ ઈન્ડેક્સ સ્ટૉક્સમાં રોકાણ કરવા માગે છે. (દા.ત. ફક્ત તેવા સ્ટૉક્સ જેનો ઉપયોગ સેન્સેક્સ, નિફ્ટી વગેરે નક્કી કરવા માટે થાય છે). સ્પેશિફિક સેક્ટર ફંડ્ઝ ફાર્માસ્યૂટિકલ્સ અથવા સોફ્ટ વૉર જેવાં નિશ્ચિત ક્ષેત્રોમાં રોકાણ કરવા માગે છે. મની માર્કેટ અને ગિલ્ટ ફંડ્ઝ ફક્ત તેજ માર્કેટોમાં રોકાણ કરવા માટે છે.

મોટા ભાગનાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડો જેઓ તેઓનાં ફંડોમાં પ્રવેશ કરે અથવા તેમાંથી નીકળી જાય તેવા રોકાણકારોને વધારાનો ચાર્જ કરે છે. પ્રવેશના સમયે કરવામાં આવતા ચાર્જ્સ ‘પ્રવેશ બોન્ડ્સ’ કહેવાય છે અને નીકળી જવાના સમયે કરવામાં આવતા ચાર્જ્સ ‘નીકળી જવાના બોન્ડ્સ’ કહેવાય છે. લાક્ષણિકરીતે આ બોન્ડ્સ એનએવીની અમુક ટકાવારી પર લગાડવામાં આવે છે - દાખલા તરીકે - એનએવીના ૧.૫%નો પ્રવેશ બોન્ડ. કેટલાંક ફંડો રોકાણના પ્રમાણ પર આધારિત જુદા જુદા બોન્ડ્સ ચાર્જ કરે છે. દાખલા તરીકે, રૂ. ૧ લાખ કરતાં ઓછાં રોકાણો માટે પ્રવેશ બોન્ડ ૧.૫% હોઈ શકે અને તે સ્તરની ઉપરનાં રોકાણો માટે ૧% હોઈ શકે.

ઋણ-અભિમુખ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો

આ ફંડો રોકાણકારોને નિયમિત વળતર પૂરું પાડવા માગે છે અને એવાં ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સમાં રોકાણ કરશે જ્યાં જોખમના સ્તરો વધુ નીચા હોય (ઈક્વિટી સાથેના સંબંધમાં) અને ફંડ માટે અને પરિણામસ્વરૂપ તેના રોકાણકારો માટે નિયમિત વળતરો પેદા કરશે.

ફંડનાં રોકાણોના પ્રકારને ધ્યાનમાં લઈને, ઋણ-અભિમુખ ફંડોમાં સલામતીના સ્તરો સરખામણીમાં ઉંચા હોય છે. એક રોકાણકારે રોકાણની વ્યવસ્થામાં સક્રિયરીતે સંડોવાવાની જરૂર નથી. તેમ છતાં, રોકાણકારે એનએવીની હિલચાલ વિશે સાવચેત રહેવું જોઈએ. જ્યારે સામાન્યરીતે ઋણ ફંડોમાંથી વળતરો એકધારાં હોવાની ધારણા રાખવામાં આવે છે, ત્યારે જો વ્યાજની મર્યાદાઓ બદલાય તો એનએવીની અસ્થિરતા ઉદ્ભવી શકે છે.

ઈક્વિટી-અભિમુખ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો

આ ફંડો ઈક્વિટીઓમાં રોકાણ કરે છે અને મૂડી વૃદ્ધિ પેદા કરે છે. મુક્તિઓ મોટા ભાગની મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓમાં ૨-૩ દિવસની અંદર અમલી બનાવવામાં આવે છે.

રોકાણકારો દ્વારા સીધેસીધા શરોમાં રોકાણ કરતાં સલામતીના સ્તરો નીચા અને થોડા બહેતર હોય છે, કેમકે મોટા ભાગનાં ફંડો ઈક્વિટીઓની છાબમાં રોકાણ કરે છે અને આમ તેઓનાં વ્યક્તિગત જોખમોને અંશતઃ આ અભિગમ મારફત આવરી લે છે. ઈક્વિટી ફંડોમાં વળતરો અસ્થિર છે અને સામાન્યરીતે બજારની હિલચાલ પર અને ખાસકરીને મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની રોકાણ નિપુણતા પર આધાર રાખશે. એક રોકાણકારે રોકાણની વ્યવસ્થામાં સક્રિયરીતે સંડોવાવાની જરૂર નથી. તેમ છતાં, રોકાણકારે એનએવી તથા બોન્ડ જોતા રહેવું જોઈએ.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડો તથા નાણાંકીય સંસ્થાઓની કર બચત યોજનાઓ

આ યોજનાઓ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો અને નાણાંકીય સંસ્થાઓ દ્વારા રોકાણકારોને સૂચિત કર લાભો ઓફર કરવા માટે સરકારી મંજૂરી મેળવ્યા પછી બહાર પાડવામાં આવે છે. એક રોકાણકારને વધારાનો લાભ મળે છે. આ રોકાણ વિકલ્પનાં અન્ય પાસાં ઉપર ચર્ચેલા મ્યુચ્યુઅલ ફંડો તથા નાણાંકીય સંસ્થાઓના વિકલ્પોનાં નિયમિત પાસાં સાથે મળતાં આવે છે.

ડેરિવેટિવ (સાધિત) યોજનાઓ :

ફ્યુચર્સ, ઓપ્શન્સ (વિકલ્પો), ફોરવર્ડ્ઝ, વોરન્ટો અને સ્વોપ્સ ડેરિવેટિવ (સાધિત) યોજનાઓ કહેવાય છે. તેઓ તેઓનું મૂલ્ય બીજી અસ્કયામત, ઈન્ડેક્સ અથવા સંદર્ભ દરમાંથી પ્રાપ્ત કરે છે.

ફોરવર્ડ કોન્ટ્રાક્ટ એક રોકાણકારને વ્યક્તિગતરીતે અનુકૂળ થતો કોન્ટ્રાક્ટ છે જ્યાં પતવણું ભવિષ્યની તારીખે, પરંતુ જે તારીખે કોન્ટ્રાક્ટ લખવામાં આવેલ હોય તે તારીખે કબૂલવામાં આવેલા ભાવોએ કરવામાં આવે છે.

ફ્યુચર્સ કોન્ટ્રાક્ટ ફોરવર્ડ કોન્ટ્રાક્ટ જેવો જ હોય છે, સિવાય કે એ ધોરણસર હોય છે અને ડેરિવેટિવ એક્સચેન્જ પર સોદા કરવામાં આવે છે.

વિકલ્પ ખરીદનારને ભવિષ્યની તારીખે પરંતુ જે તારીખે કોન્ટ્રાક્ટ લખવામાં આવ્યો હોય તે તારીખે કબૂલવામાં આવેલા ભાવે અસ્કયામત ખરીદવા/વેચવાનો હક અને નહીં કે જવાબદારી આપે છે. વિકલ્પ ખરીદનાર જે ભાવ ચૂકવે છે તે પ્રીમિયમ કહેવાય છે. એક

વિકલ્પ જે અસ્કયામત ખરીદવાનો હક આપે છે તે વિકલ્પ-ઓપ્શન-કહેવાય છે. જ્યારે હક આપવામાં આવે છે ત્યારે તે અસ્કયામત વેચવાનો હક છે, તે મૂકવાનો વિકલ્પ છે. વૉરન્ટો ઈક્વિટી શેરો પર લાંબી તારીખના કૉલ ઓપ્શન છે.

પરિશિષ્ટ

મુદત પાક્યે ઉપજ

ઉપલબ્ધ ઓપ્શનોનો ટૂંકસાર

રોકાણનો વિકલ્પ (ઓપ્શન)	પ્રવાહિતા	સલામતી	સક્રિય સંડોવાણી જરૂરી છે ?	કર બચતો	જરૂરી રકમ
ઈક્વિટી શેરો	મધ્યમથી ઉંચી	નીચી	સામાન્યરીતે હા	લાંબી મુદત ઓછો વેરો	મધ્યમ
કંપની ડિબેન્ચરો	નીચી	મધ્યમ	સામાન્યરીતે ના	વેરાનું પ્રકરણ જુઓ	મધ્યમ
બહેર ક્ષેત્રના અને એફઆઈ બૉન્ડ્ઝ	મધ્યમ	ઉંચી	ના	વેરાનું પ્રકરણ જુઓ	ઓછી
આરબીઆઈ ટેક્સ ફ્રી બૉન્ડ્ઝ	મધ્યમ	ઉંચી	ના	વેરો નહીં	ઓછી
ઋણ અભિમુખ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો	ઉંચી	મધ્યમ	ના	મધ્યમ	ઓછી
ઈક્વિટી અભિમુખ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો	ઉંચી	નીચી	ના	સારી	ઓછી

ઉપરના કોઠો સૂચિત છે. દરેક વિકલ્પની આકર્ષકતા આર્થિક પરિસ્થિતિ, સરકારી નીતિઓ તથા અન્ય પરિબળો પર આધાર રાખીને લગભગ દરરોજ બદલાય છે.

આપણે રિલાયન્સ પેટ્રોલિયમ ટ્રિપલ ઓપ્શન કન્વર્ટિબલ ડિબેન્ચરોનો દાખલો લઈએ. આપણે ધારીએ કે તા. ૩૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૯૯ના રોજ ડિબેન્ચર ડા. ૬૫માં મળે છે અને તેને નીચે મુજબ મુક્ત કરવામાં આવશે :

ડા. ૨૦ તા. ૩૦મી નવેમ્બર, ૧૯૯૯ ના રોજ

ડા. ૩૦ તા. ૩૦મી નવેમ્બર, ૨૦૦૦ ના રોજ

ડા. ૩૦ તા. ૩૦મી નવેમ્બર, ૨૦૦૧ ના રોજ

આ સોદામાંથી રોકાણકાર મુદત પાક્યે કેટલી ઉપજ કમાશે ?

કૉમ્પ્યુટર સ્પ્રેડશીટ્સ પળવારમાં ઈન્ટરનલ રેટ ઓફ રિટર્ન (આઈઆરઆર)ની ચંત્રણા મારફત તમને મુદત પાક્યે ઉપજ આપશે. આપણે અહીં કેટલીક અજમાયશ અને ભૂલની ગણતરીઓ કરવા પ્રયાસ કરીએ. ધારો કે વાયટીએમ વાર્ષિક ૧૮% હતી.

રોકેલા ડા. ૬૫ પર, ૩ મહિના માટે (સપ્ટે., ઓક્ટો. અને નવે. ૧૯૯૯), વ્યાજ ડા. ૨.૯૩ જેટલું થશે. તેથી પાછા આપવામાં આવેલા ડા. ૨૦માં વ્યાજના ડા. ૨.૯૩નો સમાવેશ થશે અને મુદ્દલના ડા. ૧૭.૦૭ હશે. બાકીની રોકેલી મૂળ રકમ ડા. ૬૫ બાદ ડા. ૧૭.૦૭ એટલે કે ડા. ૪૭.૯૩ રહેશે.

ડા. ૪૭.૯૩ પર તમે ૩૦મી નવેમ્બર, ૨૦૦૦ના પૂરા થનારા વર્ષ માટે ૧૮% કમાશો. આ ડા. ૮.૬૩ થાય છે. આમ, ડા. ૩૦ જે કંપની તમને ચૂકવે છે તેમાં વ્યાજના ડા. ૮.૬૩ અને બાકી ડા. ૨૧.૩૭ મુદ્દલનો સમાવેશ થશે. તેથી તમારી બાકી નીકળતી મૂળ રકમ તેથી ડા. ૪૭.૯૩ બાદ ડા. ૨૧.૩૭ એટલે કે ડા. ૨૬.૫૬ થાય છે.

ડા. ૨૬.૫૬ પર, તમે ૩૦મી નવેમ્બર, ૨૦૦૧ના પૂરા થનારા વર્ષ માટે ૧૮% કમાશો. આ ડા. ૪.૭૮ થાય છે. આમ, ડા. ૩૦, જે કંપની તમને ચૂકવે છે, તેમાં વ્યાજના ડા. ૪.૭૮ અને બાકી ડા. ૨૬.૨૨ મુદ્દલનો સમાવેશ થશે. તેમ છતાં, તમારી ખરેખરી મુદ્દલ રકમ ડા. ૨૬.૫૬ છે.

આ દર્શાવે છે કે આપણે ઉંચી વાયટીએમ ધારી છે. આપણે વાયટીએમ ઘટાડવી જોઈએ, અને ગણતરીઓ પાછી કરવી જોઈએ. ચોક્કસ ઉપજ જે બાકી મુદ્દલ રૂા. ૨૬.૫૬ બનાવશે તે ૧૬.૭૩% છે. હેઠળનો કોઠો આ ગણતરી સમજાવે છે.

પુનઃચૂકવણી	ચૂકવેલી રકમ	વ્યાજ	ચૂકવેલું મુદ્દલ	મુદ્દલ બાકી
૩૦મી નવેમ્બર ૧૯૯૯	૨૦.૦૦	૨.૭૨	૧૭.૨૮	૪૭.૭૨
૩૦મી નવેમ્બર ૨૦૦૦	૩૦.૦૦	૭.૯૮	૨૨.૦૨	૨૫.૭૦
૩૦મી નવેમ્બર ૨૦૦૧	૩૦.૦૦	૪.૩૦	૨૫.૭૦	કંઈ નહીં

પ્રકરણ ૪

સિક્યોરીટીઓમાં સોદો કઈ રીતે કરવો ?

ધ્યાનમાં લેવાં જેવાં પરિબળો :

સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ કરતાં પહેલાં તમારે નીચેનાં પરિબળો ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ :

- એ સિક્યોરીટીઓની બાબતમાં નિયમનકારક માળખું છે કે કેમ અને કોઈપણ આણધારી પરિસ્થિતિ પ્રસંગે તમને રક્ષણ મળે છે કે કેમ;
- એ સિક્યોરીટીની ઓફર કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયા સાથે સુસંગત છે કે કેમ;
- એ સિક્યોરીટી સામા પક્ષનું કોઈપણ જોખમ ધરાવે છે કે કેમ;
- એ સિક્યોરીટીને સરળતાથી રોકડમાં ફેરવી શકાય છે કે કેમ જેથી તમે તમારી પ્રવાહીતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળી શકો.
- એ સિક્યોરીટી તેના જોખમ સાથે સુસંગત વળતરો પેદા કરી શકે છે કે કેમ;
- એ સિક્યોરીટી તમારા રોકાણ પોર્ટફોલિયોમાં બંધબેસતી થાય છે કે કેમ અને તમારાં રોકાણનાં લક્ષ્યો સંતોષે છે કે કેમ (વૈવિધ્યીકરણ, રોકાણ ક્ષિતિજ, આવકની નિયમિતતા, વૃદ્ધિની તકો, ઈસ્યૂ કરનારની ગુણવત્તા વગેરે)

સિક્યોરીટીઓને રોકડમાં રૂપાંતરિત કરવા બાબત:

તમે સિક્યોરીટીનું જે તે શર બજારોમાં નોંધાયેલી હોય અને સક્રિયરીતે સોદા કરાતા હોય, તો રોકડમાં રૂપાંતર કરી શકો છો. તમે શરબજારમાં સિક્યોરીટીઓ વેચી શકો છો અને શરબજારના પતવણા ચક્ર મુજબ રોકડ મેળવી શકો છો. શર બજારોમાં સોદાઓ પતવણાની ગરંટી માણતા હોવાથી, તમને સમયસર રોકડ અચૂક મળી જશે. જે તમને કોઈપણ કારણસર રોકડ ન મળે, તો તમારા દાવાઓના પતવણા માટે સંસ્થાકીય ગોઠવણ છે. તેમ છતાં, બધીયે સિક્યોરીટીઓ શરબજારમાં નોંધાયેલી હોતી નથી અને સર્વ નોંધાયેલી સિક્યોરીટીઓના સક્રિયરીતે સોદા થતા નથી. જે પ્રવાહીતા તમારે મન ટોચનું મહત્વ ધરાવતી હોય, તો તમારે તે ચોક્કસ સિક્યોરીટીના સોદાના ઈતિહાસ પર નજર નાંખવી જોઈએ.

સિક્યોરીટીઓ પ્રાપ્ત કરવા બાબત:

તમે પ્રાયમરી બજારમાં કોર્પોરેટ/સરકાર/મ્યુચ્યુઅલ ફંડો દ્વારા કરવામાં આવેલા ઈસ્યૂઓ પર ભરણું કરીને અથવા સેકન્ડરી બજારમાંથી તે ખરીદીને સિક્યોરીટીઓ પ્રાપ્ત કરી શકો છો. તમારી પાસે, ઈસ્યૂ કરનાર દ્વારા ઠરાવાયેલી કિંમતે અથવા બુક બિલ્ડિંગ/લીલાઈ મારફત રોકાણકારો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે તે પ્રમાણેની કિંમતે સિક્યોરીટીઓના જાહેર ઈસ્યૂઓ પર ભરણું કરવાનો વિકલ્પ છે. તમે કંપની દ્વારા ઓફર કરવામાં આવેલા રાઈટ્સ ઈસ્યૂઓ પર પણ ભરણું કરી શકો છો. તમે કંપની દ્વારા બોનસ તરીકે ઈસ્યૂ કરવામાં આવેલ સિક્યોરીટીઓ પણ પ્રાપ્ત કરી શકો છો. મ્યુચ્યુઅલ ફંડોનાં સિક્યોરીટી/યુનિટો પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં, તમારે ઈસ્યૂના દસ્તાવેજો, ખાસ કરીને જોખમી પરિબલો સંપૂર્ણપણે સમજી લેવાં જોઈશે. તમે સેબી પાસે નોંધાયેલા દલાલ/પેટા-દલાલ મારફત શૉરબજારમાં સિક્યોરીટીઓ ખરીદી અથવા વેચી પણ શકો છો.

રોકાણકારનાં હકો અને ફરજો :

તમને તમારા રોકાણને લગતા દસ્તાવેજો મેળવવાનો હક છે. મધ્યસ્થીકર્તા જેની મારફત તમે સોદો કરવાનો ઈરાદો ધરાવતા હો તેની નોંધણીનું પ્રમાણપત્ર માગવાનો અને તેના ખરાપણાની ચકાસણી કરવાનો તમને હક છે. તમને સિક્યોરીટીઓ ફાળવણી પર અથવા ટ્રાન્સફર પર સમયસર મળવી જ જોઈએ. જો તમારી સિક્યોરીટી તમને શૉરધારક બનાવે, તો તમને ડિવિડન્ડો સમયસર અને બીજા કોર્પોરેટ લાભો જેવા કે રાઈટ્સ, બોનસ વગેરે મળવાં જોઈએ. તમને સામાન્ય સભાઓમાં ભાગ લેવાનો અને મત આપવાનો, વાર્ષિક હેવાલની નકલો મેળવવાનો, કંપનીને સમેટી લેવા માટે અરજી કરવાનો વગેરે હક છે. જો તમે ડિબેનચરધારક હો, તો તમને વ્યાજ/મુક્તિ સમયસર મેળવવાનો અને જો કંપની તેનું ઋણ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ નીવડે, તો કંપનીને સમેટી લેવા માટે અરજી કરવાનો હક છે. જો તમે શૉરબજારમાં સોદા કરતા હો, તો તમારે સમયના તે તબક્કે શ્રેષ્ઠ ભાવ મેળવવો જોઈએ અને નાણાં તથા સિક્યોરીટીઓ સમયસર તમને મળવાં જોઈએ.

તમારી સામાન્ય જવાબદારીઓ છે તમે જેની સાથે/જેમાં વ્યવહાર કરતા હો, તે કંપની/મધ્યસ્થીકર્તા અને સિક્યોરીટીઓ વિશે જાગૃત રહેવાની, જેમ અને જ્યારે કહેવામાં આવે તેમ અને ત્યારે સિક્યોરીટીઓ ચૂકવવાની/તેની ડીલીવરી કરવાની અને તમને બક્ષવામાં આવેલા હકોનો અમલ કરવાની.

મધ્યસ્થીઓ :

મધ્યસ્થીકર્તાઓનું વિશાળ વૈવિધ્ય જેમ કે દલાલો, મર્ચન્ટ બેન્કરો, ડિપોઝિટરીઓ, મ્યુચ્યુઅલ ફંડો, સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરનારાઓ અને રોકાણકારો વચ્ચે મધ્યસ્થી કરે છે.

સિક્યોરીટીઝ બજારમાંના મોટા ભાગના મધ્યસ્થીકર્તાઓ સેબી દ્વારા નોંધાયેલા અને નિયમિત કરાતા હોય છે. દરેક મધ્યસ્થી માટે આચારસંહિતા નિયત કરવામાં આવી છે. કેટલાક મધ્યસ્થીકર્તાઓ જેવા કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના એજન્ટો સેબી દ્વારા મ્યુચ્યુઅલ ફંડો મારફત આડકતરીરીતે નિયમિત કરવામાં આવે છે.

શું મધ્યસ્થીકર્તા મારફત સોદા કરવા જરૂરી છે ?

કેટલાક સોદાઓ મધ્યસ્થીકર્તા મારફત કરવાનું તમારે માટે જરૂરી છે. દાખલા તરીકે, જો તમે શૉરબજારમાં કોઈપણ સિક્યોરીટી ખરીદવા/વેચવાનો ઈરાદો ધરાવતા હો, તો તમારે દલાલ/પેટા-દલાલ મારફત સોદો કરવો જરૂરી છે. જો તમે સિક્યોરીટીઓ ડિમંટ (અભૌતિક) સ્વરૂપમાં ધરાવવા માગતા હો, તો તમારે ડિપોઝિટરી પાસે ખાતુ જાળવવું જરૂરી છે. જો તમે જાહેર ઈસ્યૂઓમાં ભરણું કરતા હો, તો તમારે ઈસ્યૂના બેન્કર પાસે નાણાં ડિપોઝિટ કરવાં જરૂરી છે. જો તમે મધ્યસ્થીકર્તા મારફત સોદા કરતા હો, તો તમને માર્ગદર્શન મળે છે. સેબી પાસે નોંધાયેલા મધ્યસ્થીકર્તા પસંદ કરો, કેમકે તે તેની પ્રવૃત્તિઓ માટે જવાબદાર છે. નોંધાયેલા મધ્યસ્થીકર્તાઓની યાદી સેબી, શૉરબજારો, ઔદ્યોગિક સંગઠનો પાસે ઉપલબ્ધ છે.

મધ્યસ્થીકર્તા પસંદ કરવા બાબત :

તમારે એવા મધ્યસ્થીકર્તા મારફત સોદા કરવા જોઈએ જે સેબીની નિયમનકર્તા શિસ્તને આધિન હોય. મધ્યસ્થીકર્તા સેબી પાસે નોંધાયેલા હોવા જ જોઈએ અને તમારે તેની ચકાસણી મધ્યસ્થીકર્તાની ઓફિસમાં પ્રદર્શિત નોંધણીના પ્રમાણપત્રમાંથી કરવી જોઈશે. મધ્યસ્થીકર્તા પસંદ કરતી વખતે, તમારે (એ) સેવાઓનો ખર્ચ, (બી) સેવાઓની ગુણવત્તા, (સી) મધ્યસ્થીકર્તાની કારકિર્દીનો રેકૉર્ડ, અને (ડી) સ્થળ અને તમારી સગવડ પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

તમે મધ્યસ્થીકર્તાની સામાન્ય ખ્યાતિ તેના હાલના ગ્રાહકો પાસેથી જાણી શકો છો. તદ્દુપરાંત, સેબી આચાર સંહિતા સહિત કોઈપણ નિયમના ઉલ્લંઘન માટે જેમ અને જ્યારે મધ્યસ્થીકર્તાને શિક્ષા કરે છે તેમ અને ત્યારે અખબારી યાદી પ્રકાશિત કરે છે. શૉરબજારો પણ જ્યારે દલાલને નિલંબિત કરે છે ત્યારે અખબારી યાદીઓ પ્રકાશિત કરે છે. જો મધ્યસ્થીકર્તા વ્યાવસાયિકરીતે કામ નહીં કરે, તો તમારે સેબી સાથે અને સ્વ-નિયમનકારક સંસ્થા/ઔદ્યોગિક સંગઠન જેની સાથે મધ્યસ્થીકર્તા સંકળાયેલા હોય તેની સાથે આ બાબત ઉપાડી લેવી જોઈએ. ઉપરાંત, તમે કાયદાની અદાલતમાં પણ ફરિયાદ નોંધાવી શકો છો.

પ્રાયમરી બજાર :

પ્રાયમરી બજાર એ નવી સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરવા માટેનું સ્થળ છે. કંપનીઓ રોકાણ માટે અને/અથવા કેટલીક જવાબદારીઓ અદા કરવા માટે ફંડો ઉભાં કરવા માટે નવી સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરે છે. તેઓ કયાંતો જાહેર ઈસ્યૂઓ, રાઈટ્સ ઈસ્યૂઓ અથવા વેચાણ માટેની ઓફર મારફત આમ કરે છે. જો કોઈપણ અને દરેકજણ સિક્યોરીટીઓ માટે ભરણું કરી શકે તો એ જાહેર ઈસ્યૂ છે. જો ઓફર હાલના શરૂઆતી માટે હોય તો એ રાઈટ્સ ઈસ્યૂ છે. તેમ છતાં, જો ઈસ્યૂ થોડાક પસંદગીના લોકો માટે કરવામાં આવ્યો હોય, તો એને ખાનગી પ્લેસમેન્ટ કહેવાય છે. એવી નોંધ લેવી જોઈએ કે સિક્યોરીટીઓનું ખાનગી પ્લેસમેન્ટ સેબીના નિયમનકારક ક્ષેત્રમાં આવતું નથી. જે ઈસ્યૂ કરનારાઓ યોગ્યતાનું ધોરણ સંતોષે તેઓ, સેબીની માર્ગદર્શક રેખાઓ અને કંપનીઝ એક્ટ, ૧૯૫૬ની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા પછી સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરી શકે છે. જો તમને પ્રાયમરી બજારમાંથી સિક્યોરીટીઓ ખરીદવામાં રસ હોય, તો તમારે હજીયે અગાઉ જણાવેલાં રોકાણ કરવા માટેનાં બાર પગલાં ધ્યાનમાં રાખવાં પડશે.

ઈસ્યૂઓ વિશે માહિતી મેળવવા બાબત :

સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરનાર કંપની, ભાવ અથવા ભાવ ઠરાવવાની પદ્ધતિ, ઈસ્યૂની આવકનો ઉપયોગ, જોખમી પરિબળો, વહીવટ, વિવિધ પ્રકારની માહિતીઓ અને રોકાણકારોને સિક્યોરીટીઓ માટેના ભરણા તથા તેમની ફાળવણીની કાર્યપદ્ધતિ સહિત ઈસ્યૂની શરતોની વિગતો આપતું પ્રોસ્પેક્ટસ અથવા તેની બદલીમાં સ્ટેટમેન્ટ બહાર પાડે છે. આ દસ્તાવેજ સેબીને અને રજીસ્ટ્રાર ઓફ કંપનીને સુપ્રત કરવામાં આવે છે. સંક્ષિપ્ત રૂપ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. તેમ છતાં, જો તમે સિક્યોરીટીઓના કોઈપણ ઈસ્યૂ માટે ભરણું કરવા માગતા હો, તો તમારે સંપૂર્ણ પ્રોસ્પેક્ટસની નકલ મેળવવી જોઈએ અને તેની વિગતો અચૂક સમજી લેવી જોઈએ.

તમારી પોતાની જાતે ઈક્વિટી સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ કરવા સાથે સંકળાયેલા જોખમની તમારે આકરણી કરવી એ મહત્વનું છે. રોકાણ માટે તમારો નિર્ણય કરતાં પહેલાં, તમારે ચોક્કસ જ જોખમી પરિબળોને લગતા વિભાગો, કંપનીનો ધંધો, વ્યવસ્થાપકની ચર્ચાઓ અને કંપનીનાં નાણાંકીય નિવેદનો, ઈસ્યૂની કિંમતનું ધોરણ અને મહત્વનાં નાણાંકીય પ્રમાણો, જેવાં કે ભાવ સાથે કમાણીનું, કૌશલ સાથે ભાવનું તથા તે ઉદ્યોગમાં તુલનાપાત્ર કંપનીઓની સરખામણીમાં ઈસ્યૂ કરનાર કંપનીની સંબંધિત આકર્ષકતા વિશે અચૂક વાંચી લેવું જોઈએ.

તમારી પોતાની જાતે ઋણ સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ કરવા સાથે સંકળાયેલા જોખમની તમારે આકરણી કરવી એ મહત્વનું છે. ખાસ કરીને, તમારે ઓફર કરવામાં આવેલી સિક્યોરીટીનું કેડિટ રેટિંગ અને તેનો પ્રકાર ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. ઈસ્યૂ કરનાર કંપનીઓ માટે ઓછામાં

ઓછી એક રેટિંગ એજન્સી પાસેથી રેટિંગ મેળવવાનું ફરજિયાત છે. ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટના જાહેર અથવા રાઈટ્સ ઈસ્યૂ પહેલાંનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન તેઓએ જે મેળવ્યાં હોય તે સર્વ કેડિટ રેટિંગ તેઓએ જાહેર કરવાં જરૂરી છે. એ ઋણ સિક્યોરીટીઓ માટે બાંહેધરી પેદા કરવા માટે પ્રાયમરી બજારમાં ઋણ ઈસ્યૂઓ કરતી કંપનીઓ માટે પણ ફરજિયાત છે. ઋણ સિક્યોરીટીઓ સર્વિસિંગ કરવામાં કંપની દ્વારા કોઈપણ ચૂક થવાના પ્રસંગે, ડિબેન્ચર ટ્રસ્ટી, ડિબેન્ચરધારકોનાં બાકી લેણાં પુનઃ ચૂકવે કરવા માટે સિક્યોર કરાયેલી અસ્કયામતો ફંડમાં લઈ જઈ શકે છે. તમારે તેથી કાળજીપૂર્વક ઋણ ઉછીનાંઓ સામે કંપની દ્વારા ઓફર કરવામાં આવી રહેલી સિક્યોરીટીના પ્રકારનું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ, કેમકે, જો કંપની નાદાર થઈ જાય, તો એ તમારાં નાણાંની પુનઃચુકવણી નિશ્ચિત કરશે.

ડિમંટ એકાઉન્ટ :

જો કે કંપની ભૌતિક અને અભૌતિક (ડિમંટ) બંને પદ્ધતિમાં સિક્યોરીટીઓ ઓફર કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે, છતાં તમને સિક્યોરીટીઓ બેમાંથી કોઈપણ પદ્ધતિમાં મેળવવાની પસંદગી ઉપલબ્ધ છે. જો તમે ડિમંટ પદ્ધતિમાં સિક્યોરીટીઓ મેળવવા ઈચ્છતા હો, તો તમારે ડિપોઝિટરીનું અને ડિપોઝિટરીના સહભાગી જેની સાથે તમે તમારી અરજીમાં ડિપોઝિટરી એકાઉન્ટ ધરાવતા હો તેનું પણ નામ દર્શાવવું જરૂરી છે. તેમ છતાં, એ ઈચ્છનીય છે કે તમે સિક્યોરીટીઓ ડિમંટ પદ્ધતિમાં ધરાવો કેમકે ભૌતિક સિક્યોરીટીઓ નકલી, ખોટી સહી કરાયેલી અથવા ચોરાયેલી હોવાનું જોખમ ધરાવે છે.

શું ભાવ ઠરાવવામાં રોકાણકારનો મત હોય છે ?

સિક્યોરીટીઓ ઈસ્યૂ કરનાર (ફિક્સડ પ્રાઈસ ઈસ્યૂ) દ્વારા ઠરાવવામાં આવેલા ભાવે અથવા બુક બિલ્ડિંગની પ્રક્રિયા મારફત રોકાણકારો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે તેવા ભાવે ઈસ્યૂ કરવામાં આવે છે. ફિક્સડ પ્રાઈસ ઈસ્યૂમાં, ઈસ્યૂ કરવામાં આવી રહેલી સિક્યોરીટીના ભાવમાં તમારો કોઈ મત હોતો નથી, જ્યારે બુક બિલ્ડ ઈસ્યૂમાં, ઈસ્યૂ કરવામાં આવી રહેલી સિક્યોરીટીનો ભાવ નક્કી કરવામાં તમારો મત હોય છે.

બુક-બિલ્ડિંગ પ્રક્રિયામાં ભાગ લેવા બાબત :

બુક-બિલ્ડિંગ પ્રક્રિયામાં, બુક લાક્ષણિકરીતે પાંચ દિવસની ઓછામાં ઓછી મુદત માટે ખુલ્લી રહે છે, જ્યારે તમે તમારી બોલી (બિડ) સુપ્રત કરી શકો છો અને તે સુધારી પણ શકો છો. જ્યારે બુક ખુલ્લી હોય, તે મુદત દરમિયાન, સિન્ડીકેટના સભ્યોના બિડિંગ ટર્મિનલો ખાતે વિવિધ ભાવોએ માગનું આલેખરૂપ પ્રદર્શન (દર અડધા કલાકે છેલ્લામાં છેલ્લી પરિસ્થિતિ જણાવતું) જોઈ શકાય છે. તમે સિન્ડીકેટના સભ્યોના બિડ સ્વીકાર

કેન્દ્રોમાંનાં કોઈપણ ખાતે સંપૂર્ણ ભરેલું બિડ-સહ-અરજી ફોર્મ તથા બિડની રકમ સુપ્રત કરીને ફ્લોર ભાવે અથવા તેથી ઉંચા કોઈપણ ભાવે બિડ કરી શકો છો. બુક રનિંગ લીડ મેનેજર અથવા સિન્ડિકેટના સભ્યો દરેક વિકલ્પ અલગ બિડ તરીકે ઈલેક્ટ્રોનિક બિડિંગ સિસ્ટમમાં દાખલ કરે છે અને દરેક ભાવ તથા માગના વિકલ્પ માટે સોદાની નોંધણીની સ્લિપ કાઢે છે અને તે તમને આપે છે.

સિક્યોરીટીઓ માટે ચૂકવણી કરવા બાબત :

ફિક્સ્ડ-પ્રાઈસ ઈસ્ચૂઓ માટે, તમારે સ્વીકારનારી બંધને તમારા અરજી ફોર્મ સાથે અરજી કરવા પર ચૂકવવાપાત્ર રકમ સુપ્રત કરવી જરૂરી છે. બુક-બિલ્ટ ઈસ્ચૂઓ માટે, તમારે સિન્ડિકેટ સભ્યને તમારા બિડ-કમ-અરજી ફોર્મ સાથે બિડ કરવા પર (રિટેલ કટેગરી દ્વારા) ચૂકવવાપાત્ર રકમ સુપ્રત કરવી જરૂરી છે.

સેકન્ડરી બજાર

સેકન્ડરી બજાર તમને તમારી સિક્યોરીટીઓ વેચીને અથવા ખરીદીને જોખમ અથવા વળતર વિશે તમારી આકરણીમાં ફેરફારો અંગેના પ્રતિસાદમાં સિક્યોરીટીઓનાં તમારાં હોલ્ડિંગ્ઝ બંધબેસતાં કરવા તમને શક્તિમાન કરે છે. એ તમને તમારી પ્રવાહીતાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે સિક્યોરીટીઓ વેચવા માટે શક્તિમાન બનાવે છે. એ મુખ્યત્વે એવાં શૉર બજારોનો સમાવેશ કરે છે જે સિક્યોરીટીઓના સોદા માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે. શૉરબજારોનાં નિરીક્ષણ અને સેબીની દેખરેખ હેઠળ વિગતવાર સારીપેઠે સ્થિર નિયમનકારક માળખાં મુજબ સિક્યોરીટીઓના સોદા કરવામાં આવે છે, મંજૂર કરવામાં આવે છે અને પતાવટ કરવામાં આવે છે. તમે ફક્ત નોંધાયેલા દલાલ મારફત જ સોદાના મંચનો લાભ લઈ શકો છો.

શૉર બજારમાં સોદા કરવાનું શા માટે જરૂરી છે ?

શૉર બજાર સિક્યોરીટીઓ નોંધે છે અને તમને નોંધાયેલી સિક્યોરીટીઓમાં સોદા કરવાની તક આપે છે. એ તમારા હિતમાં કંપનીઓ તરફથી અમુક પાલનો અને માહિતીઓ નિશ્ચિત કરે છે. એ તમારી વતી કરેલા સોદાઓના અમલની ગૅરન્ટી આપે છે અને જે તમારો દલાલ નિષ્ફળ નીવડે તો તમને રક્ષણ પૂરું પાડે છે.

તત્કાળ સોદાઓ સિવાયનો શૉર બજારોની બહારનો સિક્યોરીટીઓમાં કોઈપણ સોદો શૉર બજારો અથવા સેબીના નિયમનકારક માળખાંનું પીઠબળ ધરાવતો નથી. તેથી, જે તમે શૉર બજારની બહાર તમારા સોદા કરો તો તમને કોઈપણ રક્ષણ મળતું નથી. ઉપરાંત, શૉર બજાર તમારી સિક્યોરીટીઓ માટે તૈયાર બજાર પ્રસ્તુત કરે છે. જે તમે શૉર બજારની બહાર

સોદા કરતા હો, તો તમારે યોગ્ય વ્યક્તિ જે તમારી સાથે લાગુ પડતો સોદો કરવા ઈચ્છૂક હોય તેને શોધી કાઢવા સારો એવો સમય બરબાદ કરવો પડશે. શૉર બજારમાં સોદા કરવાના બીજા લાભોમાં સમાવિષ્ટ છે : તમે સામી પાર્ટીનું જોખમ લેતા નથી, જે ક્લિયરિંગ કોર્પોરેશન દ્વારા લેવામાં આવે છે, તમને શૉરબજારોની રોકાણકાર ફરિયાદ નિવારણ ચંત્રણાનો લાભ મળે છે.

દલાલો/પેટા-દલાલો શૉર બજાર સાથેની તમારી કડી છે. તેઓ સેબી/લાગતાવળગતા શૉર બજારના નિયમનકારક શિસ્તને આધિન બજારમાં મધ્યસ્થીકર્તાઓ છે. તેઓ તમારી વતી સિક્યોરીટીઓમાં સોદાઓ કરે છે. તેઓની સાથેનો તમારો સંબંધ ગ્રાહક-દલાલ/ગ્રાહક-પેટા-દલાલ ઍગ્રીમેન્ટમાં જણાવેલી શરતો દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલો છે.

જો તમે સિક્યોરીટીઓ સક્રિયપણે ખરીદતા અને વેચતા હો, તો એ સલાહભર્યું છે કે તમે ડિમૅટ સિક્યોરીટીઓ મેળવવા અને ડીલીવરી કરવા માટે ડિપોઝિટરી ઍકાઉન્ટ ખોલાવો. એ તમારા હિતમાં છે કે તમારી પાસે સિક્યોરીટી તરત જમા કરાવવા માટે અને ભૌતિક સર્ટિફિકેટોના તમામ ગૅરફાયદા ટાળવા માટે ડિપોઝિટરી ઍકાઉન્ટ હોય.

દલાલ પસંદ કરવા બાબત :

દલાલ/પેટા-દલાલ સેબી/સંબંધ ધરાવતા શૉર બજાર પાસે નોંધાયેલા હોવા જ જોઈએ, જે તમારે તેની ઑફિસ ખાતે પ્રદર્શિત રજિસ્ટ્રેશન સર્ટિફિકેટ પરથી તપાસી લેવું જોઈએ. આવા અધિકૃત દલાલો/પેટા-દલાલોની યાદી સંબંધિત શૉરબજારો પાસે ઉપલબ્ધ છે. તેની પાસે તમારો ધંધો ઝડપથી અને ચોકસાઈપૂર્વક કરવા માટે આંતરિક માળખું હોવું જોઈએ. તદ્દુપરાંત, તમારે સ્થળ, ખર્ચ અને સેવાની ગુણવત્તા વગેરે જેવી તમારી સગવડ જળવાય એ પણ જોવું જોઈએ.

કંપનીઓ વિશે જાણવા બાબત :

તમે જ્યાં કંપની વિશે માહિતી મેળવી શકો એવા અનેક સ્ત્રોતો છે. લિસ્ટિંગ ઍગ્રીમેન્ટની શરતો મુજબ, કંપનીઓએ ભાવ સંબંધી સંવેદનશીલ માહિતી વિશે સતત માહિતીઓ આપવી જરૂરી છે. આ માહિતીઓનું પ્રસારણ શૉરબજારોની વેબસાઈટો મારફત કરવામાં આવે છે. તદ્દુપરાંત, સેબી એડીફર (ઈલેક્ટ્રોનિક ડેટા ઈન્ફરમેશન ફાઈલીંગ ઍન્ડ રિટ્રિવલ સિસ્ટમ) પૂરી પાડે છે, જે સમય સંબંધી સંવેદનશીલ કોર્પોરેટ માહિતીના ફાઈલીંગ, રિટ્રિવલ અને પ્રસારણ માટેની એક સ્વયંચાલિત પદ્ધતિ છે. એડીફર (૧) સરવૈયાં, નફા અને ખોટનો હિસાબ અને વાર્ષિક હેવાલનું સંપૂર્ણ વૃતાંત, કંશ ફ્લો સ્ટેટમેન્ટ્સ તથા ત્રિમાસિક નાણાંકીય સ્ટેટમેન્ટ્સ સહિત અઘવાર્ષિક નાણાંકીય સ્ટેટમેન્ટ્સનાં અનેલાં નાણાંકીય

સ્ટેટમેન્ટ્સ, (૨) કૉર્પોરેટ વહીવટના હેવાલો, (૩) શૉરહોલ્ડીંગની પ્રતિરૂપ અને (૪) નિયમનકારક સંસ્થા દ્વારા કંપની સામે લેવાયેલ પગલાં વિશે માહિતી ધરાવે છે. એડીફર <http://sebidifar.nic.in>. પર ઉપલબ્ધ છે. ઉપરનાં ઉપરાંત કંપનીની વિગતો તમારા મધ્યસ્થીકર્તા અને અસંખ્ય જાહેર ઑનલાઇન સાઇટ્સ પર પણ ઉપલબ્ધ છે.

સેકન્ડરી બજારમાં સિક્યોરીટીઓ ખરીદતાં પહેલાં એક રોકાણકારે શું તપાસવું જોઈએ ?

તમારે સિક્યોરીટીઓ આવેગમાં, ગરમાગરમ માહિતી પર અથવા રોળાંને અનુસરીને ખરીદવી ન જોઈએ. તમારે સિક્યોરીટી ખરીદતાં પહેલાં માહિતીના અસંબંધિત અને તર્કહીન ટુકડાઓ બાજુએ મૂકીને અને તકો તથા હકીકતો તપાસીને માહિતી વચ્ચેનો ભેદ પારખવો જોઈએ. તમારે રોકાણ કરતાં પહેલાં સિક્યોરીટીનાં મૂળભૂત ગુણો તપાસવા જોઈએ.

એક રોકાણકારે દલાલ/પેટા-દલાલ પાસેથી સોદાઓની બાબતમાં જે મેળવવા જોઈએ તે દસ્તાવેજો બાબત :

દલાલ/પેટા-દલાલ સાથેના તમારા સંબંધની શરૂઆતમાં, તમારા તેની સાથેના સંબંધ દર્શાવતું ગ્રાહક-દલાલ/ગ્રાહક-પેટા-દલાલ ઍગ્રીમેન્ટ સહી કરવું જોઈએ અને નકલ તમારી પાસે રાખવી જોઈએ. તમારે દલાલ પાસેથી તમારા સોદાઓ થવા પર તમારા સોદાઓ દર્શાવતી કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ મેળવવી જોઈએ. તમારે દલાલને ચૂકવેલી તમામ રકમોની રસીદ પણ મેળવવી જોઈએ.

નિયમો એ જરૂરી બનાવે છે કે તમને સોદાના ૨૪ કલાકની અંદર ઑર્ડર નંબર, સોદા નંબર, સમય, ભાવ, દલાલી વગેરે જેવી વિગતો દર્શાવતી કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ મળે. જે તમને ઑર્ડર નંબર, સોદા નંબર, ભાવ વગેરે સાથેના સંબંધમાં કૉન્ટ્રાક્ટ નોટમાં ધરાવાયેલી વિગતો વિશે કોઈપણ શંકા હોય, તો રોકાણકારોને સંબંધ ધરાવતી વેબસાઇટો પર તેઓના સોદાઓ ચકાસવા માટે મુખ્ય શૉર બજારો (એનએસઈ અને બીએસઈ) દ્વારા હવે પુરી પાડવામાં આવેલી સુવિધાનો અચૂક લાભ લેવો. જ્યારે કોઈપણ શંકા ન હોય ત્યારેપણ અનિયમિત ધોરણે થોડાક સોદાઓની બાબતમાં આ સુવિધાનો લાભ લેવો ઈચ્છનીય છે. શૉર બજારો ઑર્ડરો/સોદાઓના ઑડિટની વિગતો તૈયાર કરીને અનેક વર્ષો સુધી જાળવે છે અને તમે શૉર બજારો પાસેથી તમારા ઑર્ડર/સોદાની વિગતો તપાસી શકો છો.

કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ :

કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ એ તમારી વતી ચોક્કસ દિવસે કરવામાં આવેલા સોદાઓની બહાલી છે. એ સોદાઓની પતાવટની બાબતમાં તમારી અને દલાલની વચ્ચે કાયદેસર અમલપાત્ર સંબંધ

સ્થાપિત કરે છે. એ તકરારો/દાવાઓ/મતભેદોનું સમાધાન કરવામાં મદદ કરે છે. એ દલાલ સામે ફરિયાદ અથવા લવાદીની કાર્યવાહી નોંધાવવા માટેની પૂર્વજરૂરિયાત છે. એક સાચી કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ નિયત કરેલા ફોર્મમાં હોવી જોઈએ, અધિકૃત સહીકર્તા દ્વારા સહી કરાયેલી અને સોદાઓની વિગતો ધરાવતી હોવી જોઈએ.

ચૂકવણી કરવા અને મેળવવા બાબત :

ચૂકવણી ફક્ત દલાલ/પેટા-દલાલના નામમાં ઍકાઉન્ટ પેચી ચેક દ્વારા જ કરવાનું સલાહભર્યું છે. મધ્યસ્થીકર્તા પાસેથી યોગ્ય રસીદ મેળવી લેવી જોઈએ. તમને સંબંધ ધરાવતા શૉર બજાર દ્વારા પે-આઉટની જાહેરાતના ૪૮ કલાકની અંદર સિક્યોરીટીઓ માટેની ચૂકવણી મળવી જોઈએ.

સિક્યોરીટીઓ ડીલીવર કરવા/મેળવવા બાબત :

તમારે પે-ઈન કરવાના સમય અગાઉ સિક્યોરીટીઓ ડીલીવર કરવી જોઈએ અને તમે જેને માટે ચૂકવણી કરી હોય તે સિક્યોરીટીઓ સંબંધ ધરાવતા શૉરબજાર દ્વારા સિક્યોરીટીઓના પે-આઉટના ૪૮ કલાકની અંદર તમને મળવી જોઈએ.

દલાલો પાસે ગાળાઓ અને ડિપોઝિટો :

નિયમોમાં રોકાણકારે દલાલ પાસે ડિપોઝિટ રાખવા બાબત કોઈપણ આદેશ નથી. એનો આધાર દલાલ/પેટા-દલાલ સાથેની તમારી સમજૂતિ પર છે. તમારે, તેમ છતાં, સોદો કરવામાં આવે તે પહેલાં દલાલને માર્જિન ચૂકવવું જરૂરી છે. શૉર બજારો સામાન્યરીતે સિક્યોરીટીની પ્રવાહીતા પર આધાર રાખીને નીકળતા હોય તેમ ગ્રાહકો તરફથી ગાળાઓના ઉચ્ચતર સ્તરો વસુલ કરવાની ભલામણ કરે છે.

શા માટે એક રોકાણકાર રક્ષણ ફંડ ?

શૉર બજારો રોકાણકારના દાવાની ભરપાઈ કરવા માટે રોકાણકાર રક્ષણ ફંડ જાળવે છે, જે દાવાઓ ફંડમાં ગયેલ સભ્યો, પોતાની જવાબદારીઓનું પતવણું નહીં કરી શકવાથી ઉદ્ભવેલા હોઈ શકે છે.

કંપનીઓ અને દલાલો સામેની ફરિયાદો બાબત :

તમારે જેની સાથે પેટા-દલાલ જોડાયેલ હોય તે દલાલના ધ્યાન પર એ લાવવું જોઈએ. પેટા-દલાલ/દલાલ તકરારનું નિવારણ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે તેવી બાબતમાં અને દલાલ/કંપની સામેની ફરિયાદોની બાબતમાં, તમારે સંબંધિત શૉર બજારના રોકાણકાર ફરિયાદ કક્ષ

સાથે બાબત ઉપાડી લેવી જોઈએ. આ કક્ષ શૉરબજારમાં કરવામાં આવેલા સોદાઓ અથવા શૉર બજારમાં જેમણે સોદો કર્યા હોય તે કંપનીઓને લગતા સોદાઓની બાબતમાં નિરાકરણ માટેની ફરિયાદો હાથ ધરે છે. તમારે ફરિયાદો કૉન્ટ્રાક્ટ નોટ જેવા સર્વ સંબંધિત દસ્તાવેજો સાથે નિયત કરેલા ફોર્મમાં નોંધાવવી જોઈએ.

ડેરિવેટિવ (સાધિત રોકાણ) બજાર :

ડેરિવેટિવ એવો કૉન્ટ્રાક્ટ છે જે સિક્યોરીટીઓના ભાવો અથવા ભાવોની સૂચિઓમાંથી તેનું મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એ ભાવના જોખમથી સિક્યોરીટીઓમાં તમારા સ્થાનનું રક્ષણ કરવા માટે અને તમારાં રોકાણોમાંથી વળતરો વધારવા માટે તમને મદદ કરે છે. ડેરિવેટિવ કૉન્ટ્રાક્ટ જો આવા કૉન્ટ્રાક્ટો ફક્ત માન્ય શૉર બજારમાં સોદા કરાયેલ હોય તો જ કાયદેસર અને અમલી છે. જો તમે શૉર બજારમાં ડેરિવેટિવ્સમાં સોદા કરો, તો ક્લિયરિંગ કૉર્પોરેશન શૉર બજારમાં કરેલા સર્વ સોદાઓ માટે કાયદેસર સામો પક્ષ બને છે અને પતવણાની ગૅરન્ટી આપે છે; બજાર પ્રવાહીતા પૂરી પાડતી હોવાથી તમારી સાથે સોદા કરવા માટે તમારે સામા પક્ષ માટે શોધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી અને શૉર બજારના ઔપચારિક નિયમો તથા યંત્રણાઓ બજારની સ્થિરતા અને એકસૂત્રતા નિશ્ચિત કરે છે. ડેરિવેટિવ્સનાં સામાન્ય સ્વરૂપો છે ફ્યુચર્સ અને ઓપ્શન્સ. ધોરણસરનું સ્વરૂપ ધરાવતા ડેરિવેટિવ્સ કૉન્ટ્રાક્ટો જેવા કે ઈન્ડેક્સ ફ્યુચર્સ, ઈન્ડેક્સ ઓપ્શન્સ, સ્ટૉક ફ્યુચર્સ અને સ્ટૉક ઓપ્શન્સના હાલમાં ભારતીય શૉરબજારોમાં સોદા કરવામાં આવે છે.

ડેરિવેટિવ બજારોમાં દલાલો અને શૉર બજારો :

શૉર બજાર ડેરિવેટિવ કૉન્ટ્રાક્ટો તૈયાર કરે છે અને તમને તેવા કૉન્ટ્રાક્ટોમાં સોદા કરવાની તક પૂરી પાડે છે. એ તમારી વતી કરવામાં આવેલા કૉન્ટ્રાક્ટોની પતાવટની ગૅરન્ટી આપે છે અને જો તમારા દલાલ નિષ્ફળ નીવડે તો તમને રક્ષણ પૂરું પાડે છે. તમે ડેરિવેટિવ્સમાં ફક્ત દલાલ મારફત સોદો કરી શકો છો. એ સેબી પાસે નોંધાયેલા મધ્યસ્થીકર્તા છે જે તમારી વતી શૉરબજારમાં સોદો કરે છે. તમારો સંબંધ ગ્રાહક-દલાલ ઍગ્રીમેન્ટમાં જણાવેલી શરતો દ્વારા આવરી લેવાયેલ છે. દલાલ સેબી પાસે નોંધાયેલા હોવા જ જોઈશે, જેની ચકાસણી તેની ઍફિસમાં પ્રદર્શિત રજિસ્ટ્રેશન સર્ટિફિકેટમાંથી તમે કરી શકો છો.

ગાળાઓ અને ડિપોઝિટો :

સામાન્યરીતે તમારે શરૂઆતનો ગાળો ચૂકવવો જરૂરી છે, જે અપ ફ્રન્ટ, એટલે કે સોદો કરવામાં આવતાં પહેલાં એક દિવસથી બીજા દિવસ સુધી પોર્ટફોલિયો વ્યાજબીરીતે ભોગવે

એવી ધારણા રાખવામાં આવે તેવી સૌથી મોટી ખોટ સર કરવા માગે છે. આની જાણ તમને તમારા દલાલ દ્વારા કરવામાં આવે છે. તમારે સોદા કરવામાં આવે તે પહેલાંનો ગાળો રોકડમાં અથવા સ્વીકારવાપાત્ર કોલેટરલ્સના રૂપમાં દલાલ પાસે રાખવાનું જરૂરી બને પણ ખરું. આ આવશ્યક છે કેમકે ગાળાઓ સોદો કરવામાં આવે તે સમયે ગ્રાહક દ્વારા અપફ્રન્ટ ચૂકવવા જરૂરી છે. આ ગ્રાહક પર દૈનિક ગાળાના કૉલ્સ કરવાનું ટાળે છે.

જો દલાલ નિષ્ફળ ગયા હોય તો શું ?

તમે તમારી ફરિયાદો/તકરારો રોકાણકાર ફરિયાદ કક્ષને જણાવી શકો છો. વિકલ્પરૂપે તમે નિષ્ફળ નીવડનાર સામે તમારો દાવો લવાદી માટે સોંપી શકો છો અથવા તે નોંધાવવા માટે ડિફોલ્ટર્સ કમીટીનો સંપર્ક સાધી શકો છો. વધુમાં, તમે સંબંધ ધરાવતા શૉર બજારના રોકાણકાર રક્ષણ ફંડ પાસેથી રક્ષણ માગી શકો છો. ફંડ તમારા દાવા જે દલાલને જો નિષ્ફળ જાહેર કરવામાં આવે તો શૉર બજારમાં કરવામાં આવેલા સોદાઓની બાબતમાં દલાલ દ્વારા જવાબદારીઓની બિન-પતાવટમાંથી ઉદ્ભવે તેની ભરપાઈ કરી આપે છે.

રોકાણકાર ખરીદેલા ડેરિવેટિવ્સ માટે ક્યારે ચૂકવણી કરે છે ?

તમે પતાવટની જવાબદારીઓ સામે એડજસ્ટમેન્ટ માટે દલાલ પાસે એક રકમ રાખી શકો છો, અથવા ગ્રાહક-સભ્ય ઍગ્રીમેન્ટમાં કબુલવામાં આવ્યા પ્રમાણે દરેક કૉન્ટ્રાક્ટ માટે અલગરીતે ચૂકવણી કરી શકો છો. તેમ છતાં એ સલાહભર્યું છે કે તકરારો ટાળવા માટે વારંવાર દલાલ સાથે હિસાબો સમજતા રહેવું.

રોકાણકાર વેચેલા ડેરિવેટિવ્સ માટે ક્યારે નાણાં મેળવે છે ?

તમને શૉર બજાર દ્વારા નિયત કરેલા સમયની અંદર તમારા દ્વારા વેચવામાં આવેલા કૉન્ટ્રાક્ટોની બાબતમાં ચૂકવણીઓ માટે તમારા ખાતામાં નાણાં જમા મળી જવાં જોઈએ. તેમ છતાં, તમને ગ્રાહક-સભ્ય ઍગ્રીમેન્ટમાં કબુલવામાં આવ્યા પ્રમાણે દરરોજ અથવા તો અમુક ગાળાઓએ નાણાં જમા મળી જવાં જોઈએ.

દલાલ સામે ફરિયાદો :

તમારો સંબંધિત શૉર બજારના રોકાણકાર ફરિયાદ કક્ષ સાથે બાબત ઉપાડી લેવી જોઈએ.

ડિપોઝિટરી સેવાઓ :

બે ડિપોઝિટરીઓ છે, એટલે કે નેશનલ સિક્યોરીટીઝ ડિપોઝિટરી લિમિટેડ અને સેન્ટ્રલ ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ (ઈન્ડિયા) લિમિટેડ, જે બુક એન્ટ્રી ફોર્મમાં સિક્યોરીટીઓની માલિકીના

રેકૉર્ડ્ઝ જાળવે છે અને ઝડપ, ચોકસાઈ અને સુરક્ષા સાથે સિક્યોરીટીઓની ટ્રાન્સફર અમલી બનાવે છે. ડિપોઝિટરીઓ ડિમેટમાં સિક્યોરીટીઓ ધરાવે છે અને ડિપોઝિટરીમાંની સર્વ સિક્યોરીટીઓ બદલવાપાત્ર છે. જ્યારે સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણકારો ડિપોઝિટરીના રેકૉર્ડ્ઝમાં લાભકારક માલિકો તરીકે જણાય છે, ત્યારે ડિપોઝિટરીઓ કંપનીના રેકૉર્ડ્ઝમાં નોંધાયેલા માલિકો તરીકે જણાય છે. તેમ છતાં, સિક્યોરીટીઓને લગતા સર્વ હકો લાભકારક માલિકોને પ્રાપ્ત થાય છે.

ડિમેટ સ્વરૂપમાં સિક્યોરીટીઓ ધરાવવાથી તમને ખરીદીઓની બાબતમાં, સિક્યોરીટીઓની તરત ટ્રાન્સફર મળે છે; તમારે સિક્યોરીટીઓની ટ્રાન્સફર પર સ્ટૅમ્પ ડ્યૂટી ચૂકવવાની રહેતી નથી; તમે ભૌતિક સર્ટિફિકેટો સાથે સંકળાયેલાં જોખમો જેવાં કે ખોટી ડીલીવરી, બનાવટી સિક્યોરીટીઓ ટાળો છો.

ડિપોઝિટરી રોકાણકારો સાથે **ડિપોઝિટરી પાર્ટીસીપન્ડ્સ** (ડીપીઝ) કહેવાતા તેના એજન્ટો મારફત વ્યવહાર કરે છે. જો તમે ડિપોઝિટરી દ્વારા ઓફર કરાયેલી સેવાઓનો લાભ લેવા માગતા હો, તો તમારે ડીપી પાસે ખાતુ ખોલાવવું જરૂરી છે. આ બેંકની સેવાઓ વાપરવા માટે જેમ બેંકની કોઈપણ શાખામાં ખાતું ખોલાવવું પડે તેના જેવું.

ડિમટીરિયલાઈઝેશન અને રીમટીરિયલાઈઝેશન :

તમે જે સિક્યોરીટીઓ બેમાંથી કોઈપણ ડિપોઝિટરી પાસે તમારા નામમાં નોંધાયેલી હોય અને ડિમટીરિયલાઈઝેશન માટે દાખલ કરવામાં આવેલી હોય તેવી સિક્યોરીટીઓની યાદીમાં હોય તે ડિમટીરિયલાઈઝ કરી શકો છો. તમે તમારા ડીપી પાસેથી અથવા ડિપોઝિટરીઓની વેબસાઈટોપરથી ડિમટીરિયલાઈઝેશન માટે દાખલ કરાયેલી સિક્યોરીટીઓની અદ્યતન યાદી મેળવી શકો છો. જો તમે તમારી સિક્યોરીટીઓ ભૌતિક સ્વરૂપમાં પાછી મેળવવા ઇચ્છતા હો, તો તમારે તેના રીમટીરિયલાઈઝેશન માટે તમારા ડીપીને વિનંતી કરવાની રહેશે. ડીપી તમારી વિનંતી ડિપોઝિટરીને મોકલશે જે સંબંધિત કંપની સાથે બાબત આગળ વધારશે. કંપની તમને ભૌતિક સર્ટિફિકેટો ઇસ્યૂ કરશે. તમે ઇચ્છો તે પ્રમાણે, તમારી સિક્યોરીટીઓ ભૌતિક અથવા ડિમેટ સ્વરૂપમાં ધરાવવા પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે.

ડીપી પસંદ કરવા બાબત :

જે રીતે તમે બચત ખાતુ ખોલાવવા માટે બેંક પસંદ કરો તેજ રીતે ડિમેટ ખાતુ ખોલાવવા માટે તમારા ડીપી પસંદ કરવા જોઈએ. તમારે ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ તેવાં કેટલાંક અગત્યનાં પરિબળો છે : સુગમતા (તમારી ઓફિસ/રહેઠાણની નિકટતા, કામકાજના કલાકો), આરામ (ખ્યાતિ, પૂર્વ ઈતિહાસ, બીજાં રોકાણકારોનો અનુભવ, આંતરિક માળખું) અને ખર્ચ

(સર્વિસ ચાર્જ્સ અને સેવાનાં ધોરણો). તમારે એ પણ નિશ્ચિત કરવું જોઈશે કે ડીપી સેબી પાસે નોંધાયેલા હોય.

ડીલીવરી ઇન્સ્ટ્રક્શન સ્લિપ (ડીઆઈએસ) :

ડીઆઈએસ ચેક બુક જેવી છે અને તમારે તે કાળજીપૂર્વક સંભાળવી જોઈએ. તમારે તમારા ડીપી પાસે ડીઆઈએસ બુક ઇસ્યૂ કરવા માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ (છૂટી સ્લિપો નહીં). ડીઆઈએસ નંબરો પૂર્વમુદ્રિત હોવા જોઈએ અને તમારો ખાતા નંબર (ગ્રાહક આઈડી) અગાઉથી સ્ટૅમ્પ મારેલો હોવો જોઈએ. સહી કરેલી કોરી ડીઆઈએસ કોઈની પણ પાસે રાખશો નહીં અને જ્યારે ઉપયોગ ન હોય, ત્યારે ડીઆઈએસ બુક તાળાંચાવીમાં બંધ કરી રાખશો.

ડિમટીરિયલાઈઝ્ડ શેરો મેળવવા બાબત :

જાહેર ઇસ્યૂમાં, ઇસ્યૂ કરનાર ડીપીને, તમને ફાળવાયેલી સિક્યોરીટીઓ તમારા ખાતામાં જમા કરવાની સૂચના આપે છે. સેકન્ડરી બજારમાંથી ખરીદીઓની બાબતમાં, ડિમેટ સિક્યોરીટીઓ મેળવવા માટે, તમે તમારા ડીપીને એકસમથી કાયમી સૂચના આપી શકો છો. આ કાયમી સૂચના ખાતુ ખોલતી વખતે અથવા પાછળથી આપી શકાય છે. વિકલ્પરૂપે, તમે દરેક જમા એન્ટ્રી મેળવવા માટે તમારા ડીપીને અલગ પ્રાપ્તિની સૂચના આપી શકો છો. તમારે એ નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે તમારા દલાલ તેના ક્લિયરિંગ ખાતામાંથી સિક્યોરીટીઓ તમારા ડિપોઝિટ ખાતામાં બુક બંધ થતાં પહેલાં ટ્રાન્સફર કરે. જો સિક્યોરીટીઓ દલાલના ક્લિયરિંગ ખાતામાં રહે, તો કંપની દલાલને કૉર્પોરેટ લાભો (ડિવિડન્ડ અથવા બોનસ) આપશે. તેવી બાબતમાં, તમારે લાભો તમારા દલાલ પાસેથી મેળવી લેવાના રહેશે.

ડિમટીરિયલાઈઝ્ડ શેરો વેચવા બાબત :

તમે સિક્યોરીટીઓ વેચો પછી, તમે તમારા દ્વારા વેચવામાં આવેલી સિક્યોરીટીઓની સંખ્યા સાથે તમારા ખાતામાં ઉધારવા માટે અને તમારા દલાલના ક્લિયરિંગ એકાઉન્ટમાં જમા કરવા માટે તમારા ડીપીને સૂચના આપશો. ખાતુ ખોલતી વખતે તમારા ડીપી દ્વારા તમને આપવામાં આવેલી ડીઆઈએસનો ઉપયોગ કરીને તમારા ડીપીને આ ડીલીવરીની સૂચના આપવાની હોય છે.

ડિવિડન્ડ અને વ્યાજ :

લાગતીવળગતી કંપની લાભપ્રાપ્તા ધારકો અને તેઓનાં હોલ્ડીંગ્ઝની વિગતો ડિપોઝિટરી

પાસે મેળવે છે. તમારે લેવાની રકમ કંપની દ્વારા ઈસીએસ (ઈલેક્ટ્રોનિક ક્લિયરિંગ સર્વિસ) સુવિધા દ્વારા અથવા જેના પર તમારા બેંક ખાતાની વિગતો છાપેલી હોય એવાં વૉરન્ટો ઈસ્યૂ કરીને ચૂકવવામાં આવે છે.

બોનસ શેરો :

સંબંધ ધરાવતી કંપની ડિપોઝિટરી પાસે લાભ પ્રાપ્ત ધારકો અને તેઓનાં હોલ્ડિંગ્સની વિગતો મેળવે છે. તમારું એન્ટાઈટલમેન્ટ (હકની રકમ) કંપની દ્વારા સીધેસીધી તમારા ડિપોઝિટરી ખાતામાં જમા કરવામાં આવે છે.

એક રોકાણકાર ડિપોઝિટરીને કેટલી રકમ ચૂકવે છે ?

ડિપોઝિટરી રોકાણકારો સાથે ડીપી મારફત વ્યવહાર કરે છે. એ રોકાણકારોને સીધેસીધો ચાર્જ કરતી નથી પરંતુ ડીપીને ચાર્જ કરે છે, જેઓ રોકાણકારો માટે તેઓનું પોતાનું ચાર્જનું માળખું ધરાવવા સ્વતંત્ર છે. તેમ છતાં, ડીપી દ્વારા બજાવાયેલી સેવાઓની મર્યાદા અને ગુણવત્તા સાથેના સંબંધમાં લગાડવામાં આવેલા ચાર્જ્સ જોવા જોઈએ.

ફરિયાદો :

ડિપોઝિટરીનાં કામકાજને લગતી કોઈપણ ફરિયાદો માટે તમારે તમારા ડીપીનો સંપર્ક સાધવો જોઈએ. તમારી ફરિયાદનું નિવારણ કરવામાં તમારા ડીપી નિષ્ફળ જાય તેવી બાબતમાં, તમે તમારી ડિપોઝિટરીને લખી શકો છો. જો ડિપોઝિટરી/ડિપોઝિટરી પાર્ટીસિપન્ટ તમારી ફરિયાદનું પર્યાપ્તરીતે નિવારણ ન કરે, તો તમે સેબીને લખી શકો છો.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડો

તમારામાંના કેટલાક સામૂહિક રોકાણના સાધનનો કોઈ પ્રકાર પસંદ કરવા માગતા હો, જે તમારા ઉપલક્ષીયા સ્ત્રોતો એકત્ર કરી શકે, સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ કરી શકે અને સહકારી સિદ્ધાંતો પર વળતરો તમારી વચ્ચે વહેંચી શકે. આવા રોકાણના સાધન દ્વારા રોકવામાં આવેલા ફંડ મેનેજરોની વ્યાવસાયિક નિપુણતામાંથી ઉદ્ભવતાં ઘટેલાં જોખમો અને ઉચ્ચતર વળતરોના અર્થમાં તમને લાભ મળે છે. આ મ્યુચ્યુઅલ ફંડની અપીલ છે જેઓ દલાલને બોલાવો અને સિક્યોરીટીઓ ખરીદો/વેચો પદ્ધતિ કરતાં ઘણાંજ સરળ અને વધુ સલામત શૈર બજાર માટેનો માર્ગ પ્રસ્તુત કરે છે. ભારતમાં, આપણી પાસે દરેક પ્રકારના રોકાણકારની

જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થાય તેવી યોજનાઓની વિશાળ વિવિધતા પ્રસ્તુત કરતાં ફંડો મોટી સંખ્યામાં છે.

સિક્યોરીટીઓની બજાર ઉચ્ચ અસ્થિરતાયુક્ત છે. નાણાં ગુમાવવાનું જોખમ ઉચું છે. સિક્યોરીટીઓની બજારમાંથી વૃદ્ધિ અને આવકની સંભાવના ધરાવતી સિક્યોરીટીઓ પસંદ કરવામાં બજારના કાળજીપૂર્વકના સંશોધન અને દેખરેખનો સમાવેશ થાય છે, જે સર્વ રોકાણકારો માટે શક્ય નથી. ઉપરાંત સિક્યોરીટીઓની બજારમાં સફળ રોકાણ કરવા માટેની યાવી વૈવિધ્યીકૃત પોર્ટફોલિયો ઘડવામાં રહેલી છે, જેમાં નોંધપાત્ર મૂડીની જરૂર પડે છે.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ રોકાણકાર અને સિક્યોરીટીઓની બજાર વચ્ચે વ્યાવસાયિક મધ્યસ્થીકર્તા છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડ સીધા રોકાણની ક્ષતિઓ મહદંશે હળવી કરે છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ કરવાના ચોક્કસ લાભો છે :

વ્યાવસાયિક વ્યવસ્થા: મ્યુચ્યુઅલ ફંડ વ્યાવસાયિક વ્યવસ્થા દ્વારા સંભાળવામાં આવતાં રોકાણની વ્યવસ્થાનાં કૌશલ્યો અને સંશોધન કૌશલ્યો ધરાવે છે.

વૈવિધ્યીકરણ: મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં એક રોકાણકાર તેનું રોકાણ ગમે એટલું નાનું હોય તેમ છતાં એક વૈવિધ્યીકૃત પોર્ટફોલિયો પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ખોટનું જોખમ રોકાણકારોની મોટી સંખ્યામાં વહેંચાયેલું રહે છે અને આમ એક વ્યક્તિએ સમગ્ર ખોટનો સામનો કરવો પડતો નથી. ઉપરાંત એક ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટનું જોખમ રોકાણનાં ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સની મોટી સંખ્યામાં વહેંચાઈ જાય છે.

ઓછા ખર્ચા : મ્યુચ્યુઅલ ફંડ માપના પ્રમાણનું અર્થકારણ ધરાવે છે. ફંડ વધુ મોટાં પ્રમાણોને કારણે વધુ ઓછો ખર્ચ ચૂકવે છે અને આ લાભ રોકાણકારોને આપવામાં આવે છે.

પ્રવાહીતા : મ્યુચ્યુઅલ ફંડના યુનિટો ફંડને (ખુલ્લી મુદતના) પાછા વેચી શકાય છે; અથવા બજારમાં (બાંધી મુદતના) વેચી શકાય છે અથવા નિયત કરેલી મુદતને અંતે મુક્ત કરી શકાય છે.

પારદર્શિતા : યોજનાઓના એનએવી ઍસોસીએશન ઍફ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ્ઝ ઈન ઈન્ડિયા (એએમએફઆઈ) વેબસાઈટ તેમજ અન્ય વેબસાઈટો પર દરરોજ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

યોજનાઓની પસંદગી : મ્યુચ્યુઅલ ફંડો યોજનાઓની વ્યાપક શ્રેણી પ્રસ્તુત કરે છે જે વિવિધ પ્રકારના રોકાણકારોને અનુકૂળ થઈ શકે છે.

નિયમિત કરાયેલ : મ્યુચ્યુઅલ ફંડો સેબી દ્વારા નિયમિત કરાયેલ છે.

તમારો રોકાણનો ઉદ્દેશ જાણો :

તમારે પ્રથમ તમારા પોતાના રોકાણના ઉદ્દેશો જાણવા જોઈએ એટલે કે તમારે પ્રવાહીતા અથવા ટૂંકી મુદતનાં વળતરો અથવા લાંબી મુદતની મૂડી વૃદ્ધિ જોઈએ છે કે કેમ. પછી તમારે તમારા રોકાણના ઉદ્દેશ સાથે બંધબેસતી થતી ઉપલબ્ધ યોજનાઓનો પ્રકાર પસંદ કરવો જોઈએ. યોજના પસંદ કર્યા પછી, તમારે તેવી યોજનાની ભૂતકાળની કારકિર્દી અને વળતરોની તુલના જુદાં જુદાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડો સાથે કરવી જોઈએ. આને માટે તમારે ભૂતકાલીન કામગીરી, પ્રાયોજકો, રોકાણનો ઉદ્દેશ, અસ્ક્યામતની ફાળવણીની પદ્ધતિ વગેરે પર ભાર મૂકીને ઓફરનો દસ્તાવેજ સંપૂર્ણપણે ચકાસવો જોઈએ.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજના પસંદ કરવા બાબત :

તમારે રોકાણના ઉદ્દેશો અને નીતિઓ ઉપરાંત યોજનાની વિશિષ્ટતાઓ, યોજનાનાં ચોક્કસ જોખમી પરિબળો, ફી, ખર્ચાઓ અને બોજ તથા ભૂતકાલિન કામગીરીની વિગતો જોઈને તેને બીજી યોજનાઓ સાથે સરખાવીને યોજના પસંદ કરવી જોઈએ.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડના યુનિટો ખરીદવા બાબત :

ખુલ્લી મુદતની યોજનાઓની બાબતમાં, તમે ખુદ ફંડ પાસેથી સીધેસીધા યુનિટો ખરીદી શકો છો. તમે ફંડની ઓફિસનો સંપર્ક સાધી શકો છો અથવા વિતરકો/દલાલો/પેટા-દલાલો અથવા એજન્ટો મારફત તેમ કરી શકો છો. બાંધી મુદતની યોજનાઓની બાબતમાં, તમે જ્યાં યુનિટો નોંધાયેલા હોય તે શૉર બન્કરોમાંથી યુનિટો અથવા પુનઃખરીદીની સુવિધા પૂરી પાડતા મ્યુચ્યુઅલ ફંડો પાસેથી ખરીદી શકો છો. મ્યુચ્યુઅલ ફંડો સામાન્યરીતે નવી

યોજનાઓની શરૂઆતની તારીખ પ્રસિધ્ધ કરીને વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરખબર આપે છે. તમે જરૂરી માહિતી અને અરજી ફોર્મો માટે મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના એજન્ટો અને વિતરકોનો સંપર્ક પણ સાધી શકો છો જેઓ દેશભરમાં પથરાયેલા છે. ફોર્મો મ્યુચ્યુઅલ ફંડો પાસે એજન્ટો અને વિતરકો મારફત જમા કરાવી શકાય છે જેઓ આવી સેવાઓ આપે છે. આજકાલ, પોસ્ટ ઓફિસો અને બેન્કો પણ મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના યુનિટો વહેંચે છે. તેમ છતાં, તમારે નોંધ લેવી જોઈશે કે બેન્કો અને પોસ્ટ ઓફિસો દ્વારા વેચવામાં આવી

રહેલી મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓને તેઓની પોતાની યોજનાઓ ગણવી જોઈએ નહીં. બેન્કો અને પોસ્ટ ઓફિસોની એકમાત્ર ભૂમિકા રોકાણકારોને મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાઓ વહેંચવામાં મદદ કરવાની છે.

પ્રવાહીતા :

મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના યુનિટો અત્યંત પ્રવાહી છે. ખુલ્લી મુદતની યોજનાની બાબતમાં, તમે ખુદ મ્યુચ્યુઅલ ફંડ પાસેથી જ તે દિવસના લાગુ પડવા પાત્ર એનએવી દરે કોઈપણ કામકાજના દિવસે યુનિટો મુક્ત કરી શકો છો. બાંધી મુદતની યોજનાઓની બાબતમાં, તમે માન્ય શૉર બન્કર જ્યાં ફંડના યુનિટો નોંધાયેલા હોય તેમાં યુનિટોના સોદા કરી શકો છો.

સેક્ટર સ્પેશિફિક યુનિટો :

આ એવાં ફંડો/યોજનાઓ છે, જે ઉદ્યોગોનાં ફક્ત તેવાંજ સેક્ટરોની સિક્યોરીટીઓમાં રોકાણ કરે છે જે ઓફરના દસ્તાવેજોમાં સૂચિત કર્યાં હોય, દા.ત. ફાર્માસ્યૂટિકલ્સ, સોફ્ટવૉર, ઝડપથી વેચાતો ગ્રાહકભોગ્ય માલ (એફએમસીજી) પેટ્રોલિયમ સ્ટોક્સ વગેરે. સેક્ટર સ્પેશિફિક ફંડો સામાન્યરીતે સક્રિય પ્રકારનાં હોય છે અને તેવાં ફંડો દ્વારા સામનો કરાતાં જોખમો સ્પેશિફિક સેક્ટરના જોખમો પણ છે. આ ફંડોમાં વળતરો સંબંધિત સેક્ટરો/ઉદ્યોગોની કામગીરી પર અવલંબિત હોય છે.

કર બચાવનારી યોજનાઓ :

આ યોજનાઓ આવકવેરા ધારા ૧૯૬૧ની ચોક્કસ જોગવાઈઓ હેઠળ રોકાણકારોને કર વળતરો ઓફર કરે છે કેમકે સરકાર ચોક્કસ માર્ગોમાં રોકાણ માટે કર પ્રોત્સાહનો ઓફર કરે છે દા.ત. ઈક્વિટી સંલગ્ન બચત યોજનાઓ (ઈએલએસએસ). પેન્શન યોજનાઓ જે મ્યુચ્યુઅલ ફંડો દ્વારા શરૂ કરવામાં આવી હોય તે પણ કરલાભો ઓફર કરે છે. આ યોજનાઓ વૃદ્ધિ અભિમુખ હોય છે અને મુખ્યત્વે ઈક્વિટીઓમાં રોકાણ કરે છે. તેઓની સંકળાયેલી વૃદ્ધિની તકો અને જોખમો કોઈપણ ઈક્વિટી-અભિમુખ યોજના જેવી હોય છે.

નિશ્ચિત વળતર યોજનાઓ :

નિશ્ચિત વળતર યોજનાઓ એવી યોજનાઓ છે જે યોજનાની કામગીરીને ધ્યાનમાં લીધા સિવાય યુનિટધારકોને ચોક્કસ વળતરની ખાતરી આપે છે. એક યોજના વળતરોનું વચન આપી શકે નહીં, જો આવાં વળતરોની પ્રાયોજક અથવા ઍસેટ મેનેજમેન્ટ કંપની (એએમસી) દ્વારા સંપૂર્ણ ગૅરન્ટી આપવામાં ન આવી હોય અને આ ઓફરના દસ્તાવેજમાં જાહેર કરવું જરૂરી છે. તમારે યોજનાની સંપૂર્ણ મુદત માટે વળતરની અથવા ફક્ત અમુક

મુદત માટે જ તેની ખાતરી આપવામાં આવી છે કે કેમ તે ઑફરના દસ્તાવેજમાં કાળજીપૂર્વક વાંચવું જોઈએ. કેટલીક યોજનાઓ એકીવખતે એક વર્ષ વળતરોની ખાતરી આપે છે અને તેઓ બીજા વર્ષની શરૂઆતમાં તેનું અવલોકન કરે છે અને તેમાં ફેરફાર કરે છે.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાની કામગીરી જાણવા બાબત :

યોજનાની કામગીરી તેના શુદ્ધ અસ્કયામત મૂલ્ય (એનએવી)માં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જે ખુલ્લી મુદતની યોજનાઓની બાબતમાં દૈનિક ધોરણે અને બાંધી મુદતની યોજનાઓની બાબતમાં અઠવાડિક ધોરણે જાહેર કરવામાં આવે છે. મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના એનએવી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જરૂરી છે. એનએવીઝ મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની વેબસાઈટો પર પણ ઉપલબ્ધ છે. સર્વ મ્યુચ્યુઅલ ફંડો માટે તેઓના એનએવી એએમએફઆઈની વેબસાઈટ www.amfiindia.com પર મુકવાનું પણ જરૂરી છે અને આનો તમે એક સ્થળે સર્વ મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના એનએવીઝ માટે સંપર્ક સાધી અને તેઓની કામગીરીની આકરણી કરી શકો છો.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડો માટે અર્ધ-વાર્ષિક પરિણામોનાં રૂપમાં તેઓની કામગીરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું પણ જરૂરી છે, જેમાં અમુક સમય માટેનાં એટલે કે છ મહિના, ૧ વર્ષ, ૩ વર્ષ, ૫ વર્ષ તથા યોજનાઓની સ્થાપનાથી તેઓનાં વળતરો/ઉપજોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તમે કુલ અસ્કયામતોના ખર્ચાઓની ટકાવારી જેવી બીજી વિગતો પણ તપાસી શકો છો કેમકે આની અસર ઉપજ પર પડે છે અને એજ અડધા વર્ષના નમુનામાં બીજી ઉપયોગી માહિતી જોઈ શકો છો.

વિવિધ યોજનાઓની ઉપજો સહિત મ્યુચ્યુઅલ ફંડો પરના વિવિધ અભ્યાસો સાપ્તાહિક ધોરણે નાણાંવિષયક અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ બધાં ઉપરાંત, ઘણી સંશોધન સંસ્થાઓ પણ વિવિધ યોજનાઓની કામગીરીના અર્થમાં તેઓના ક્રમાંક સહિત મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની કામગીરી પર સંશોધનાત્મક હેવાલો પણ પ્રસિદ્ધ કરે છે. તમારે આ હેવાલોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તમને પોતાને જુદાં જુદાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની વિવિધ યોજનાઓની કામગીરી વિશે માહિતગાર રાખવા જોઈએ.

તમે વિવિધ યોજનાઓની કામગીરીની એજ કક્ષા હેઠળનાં બીજાં મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની કામગીરી સાથે તુલના કરી શકો છો. તમે ઈક્વિટી અભિમુખ યોજનાઓની કામગીરી બેન્ચમાર્ફસ જેવા કે બીએસઈ સંવેદનાત્મક ભાવસૂચિ, એસ એન્ડ પી સીએનએક્સ નિફ્ટી વગેરે સાથે પણ સરખાવી શકો છો.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડોની કામગીરીના ધોરણે, તમારે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનામાં ક્યારે પ્રવેશવું અથવા તેમાંથી નીકળી જવું તે નક્કી કરવું જોઈએ.

ઉપલબ્ધ અનેક યોજનાઓમાંથી એક યોજના કઈરીતે પસંદ કરવી ?

તમારે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાનો ઑફરનો દસ્તાવેજ કાળજીપૂર્વક વાંચવો જોઈએ. તમારે યોજના અથવા એજ મ્યુચ્યુઅલ ફંડની બીજી યોજનાઓની કામગીરીની કારકિર્દીનો ભૂતકાલીન રેકૉર્ડ પણ જોવો જોઈએ. તમારે એવા જ રોકાણના ઉદ્દેશો ધરાવતી બીજી યોજનાઓ સાથે કામગીરી પણ સરખાવવી જોઈએ. જે કે યોજનાની ભૂતકાલીન કામગીરી તેની ભાવિ કામગીરીની નિર્દેશક નથી અને ભૂતકાળમાં સારી કામગીરી ભવિષ્યમાં જળવાય કે ન પણ જળવાય, છતાં, રોકાણનો નિર્ણય કરવા માટે આ એક મહત્વનું પરિબળ છે. ઋણ અભિમુખ યોજનાઓની બાબતમાં, ભૂતકાળમાં વળતરોમાં જેવા ઉપરાંત, ઋણ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટની ગુણવત્તા પણ જોવી જોઈએ જે તેઓના ક્રમાંકનમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. વળતરનો ઓછો દર ધરાવતી પરંતુ બહેતર ક્રમાંકિત ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સમાં રોકાણો ધરાવતી યોજના વધુ સલામત હોઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે, ઈક્વિટી યોજનાઓમાં પણ, તમે પોર્ટફોલિયોની ગુણવત્તા માટે પણ જોઈ શકો છો. તમે નિષ્ણાતોની સલાહ પણ લઈ શકો છો.

મ્યુચ્યુઅલ ફંડો વિશે માહિતી :

લગભગ બધાંયે મ્યુચ્યુઅલ ફંડો તેઓની પોતાની વેબસાઈટો ધરાવે છે. તમે એએમએફઆઈની વેબ સાઈટ www.amfiindia.com પર બધાંયે મ્યુચ્યુઅલ ફંડોના એનએવી, અર્ધ-વાર્ષિક પરિણામો અને પોર્ટફોલિયોની વિગતો પણ મેળવી શકો છો.

તમે સેબીની વેબ સાઈટ www.sebi.gov.in પર જઈ અને સેબીના નિયમનો અને માર્ગદર્શનો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડો પર માહિતી, મ્યુચ્યુઅલ ફંડો દ્વારા નોંધાવાયેલા ડ્રાફ્ટ ઑફર દસ્તાવેજો, મ્યુચ્યુઅલ ફંડોનાં સરનામા વગેરે અંગેની માહિતી માટે “મ્યુચ્યુઅલ ફંડ” વિભાગ પર જઈ શકો છો.

ફરિયાદના નિવારણ બાબત :

તમે મ્યુચ્યુઅલ ફંડ યોજનાના ઑફરના દસ્તાવેજમાં સંપર્ક માટેની વ્યક્તિનું નામ જોઈ શકશો જેનો તમે કોઈપણ પૂછપરછ, ફરિયાદો અથવા તકરારોની બાબતમાં સંપર્ક સાધી શકો છો. મ્યુચ્યુઅલ ફંડના ટ્રસ્ટીઓ મ્યુચ્યુઅલ ફંડની પ્રવૃત્તિઓની દેખરેખ રાખે છે. એએમસીના ડિરેક્ટરો અને ટ્રસ્ટીઓનાં નામો પણ ઑફરના દસ્તાવેજમાં આપ્યાં હોય છે. રોકાણકારો તેઓની ફરિયાદોના નિવારણ માટે સેબીનો સંપર્ક પણ સાધી શકે છે. ફરિયાદો મળવા પર, સેબી સંબંધિત મ્યુચ્યુઅલ ફંડો સાથે બાબત ઉપાડી લે છે અને જ્યાં સુધી બાબતનું નિરાકરણ થાય ત્યાંસુધી તેઓની સાથે સંપર્કમાં રહે છે.

સામૂહિક રોકાણ યોજનાઓ (સીઆઈએસ) એટલે જેની હેઠળ રોકાણકારો ફાળાઓ આપે છે તે એગ્રીમેન્ટ, જે ફાળાઓ એકત્ર કરવામાં આવે છે અને નફા/આવક મેળવવાના હેતુથી, એકમાત્ર એગ્રીમેન્ટમાં વર્ણવેલાં હેતુ માટે વાપરવામાં આવે છે. સર્વ સીઆઈએસ કંપનીઓ સેબી પાસે નોંધાયેલી હોય એ જરૂરી છે.

તમારે એ નિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે આ સામૂહિક રોકાણ વ્યવસ્થા કંપની સેબી પાસે નોંધાયેલી હોય અને યોજનાઓ શરૂ કરીને જનતા પાસેથી ફંડો ઉભાં કરવા માટે લાયક હોય. આવી યોજનાઓએ ફરજિયાતરીતે ક્રેડિટ ક્રમાંકિત તેમજ મૂલ્યાંકનકર્તા એજન્સી દ્વારા મૂલ્યાંકન કરાયેલ હોવું જરૂરી છે. યોજનાઓ ટ્રસ્ટીઓ દ્વારા મંજૂર કરાયેલી પણ હોવી જોઈશે અને નિયમનો દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલી માહિતી ધરાવતી અને સેબી પાસે તે યોગ્યરીતે નોંધાવાયેલી હોવી જોઈશે.

રોકાણકાર ફરિયાદ નિવારણ

તમે અને નિયમનકર્તાઓએ લીધેલાં સર્વ સાવચેતીનાં પગલાં છતાં, તમને કેટલીક ફરિયાદો હોઈ શકે છે. નિયમનકર્તા, સ્વ નિયમનકારક સંસ્થાઓ અને નિયમનકર્તા દ્વારા દેખરેખ રખાતી મોજુદ સંસ્થાઓ તમારી ફરિયાદોના નિવારણ માટે કોઈક પ્રકારની યંત્રણા ધરાવે છે.

નીચેનો કોઠો ફરિયાદોનો પ્રકાર અને નિવારણ માટે તમે જેનો સંપર્ક સાધી શકો તે સત્તા પ્રસ્તુત કરે છે. ઉપરાંત, તમે સેબી અને કાયદાની અદાલત સાથે ફરિયાદ ઉપાડી લેવા સ્વતંત્ર છો.

કોને લગતી ફરિયાદ છે	કોનો સંપર્ક સાધવો
ઈસ્યૂ/કંપની	ઈસ્યૂ કરનાર કંપની/લીડ મેનેજર/શૉર બ્રોકરના કમ્પ્લાયન્સ ઓફિસર
સોદો/દલાલ/પેટા-દલાલ	સંબંધિત શૉર બ્રોકરનો રોકાણકાર ફરિયાદ કક્ષ
બ્રુચ્યુઅલ ફંડ	બ્રુચ્યુઅલ ફંડની કમ્પ્લાયન્સ ઓફિસ
ડિપોઝિટરી સર્વિસીસ	રોકાણકાર સંપર્ક કક્ષ અથવા સંબંધિત ડિપોઝિટરી
કોર્પોરેટ અક્શન	સંબંધિત કંપની/ સંબંધિત શૉર બ્રોકર
ઉદ્યસ્થીકર્તા	મધ્યસ્થીકર્તા/સંલગ્ન ઔદ્યોગિક એસોસિએશન/એસઆરઓના કમ્પ્લાયન્સ ઓફિસર